

TARNAI ANDOR

**EXTRA HUNGARIAM
NON EST VITA...**

(Egy szállóige történetéhez)

I. fejezet

„A magyar kétszáz esztendőn át próbált mindenképen hozzásimulni a nyugati szomszédokhoz, hogy tőlük támogatást nyerjen a töröktől reákényszerített élet-halálküzdőlemben, e kétszáz esztendőnek sokszor megalázó könyörgése után most érzi először, hogy saját lábán is meg tud állni, hogy sajátmagán és földjén kívül senkire sem szorul. Ez új optimista öntudatot, melyből a nemzeti erőnek óriási segélyforrásai fakadhattak, a magyar jezsuiták történetfilozófiája dolgozta ki, s utóbb legpregnansabb, de egyszersmind legtúlzóbb kifejezést egy protestáns tudós tolla adott neki: Bél Mátyás tanítványa, Tomka-Szászky János 1748-ban megjelent nagy világföldrajzában felújította egy XV. századi olasz neoplatonikusnak, Coelius Rhodiginusnak jól eltemetett mondását: *Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita*. Ez a büszke öntudat akkor katolikust és protestánst egyaránt elfogott, jelöl a barokk kultúra nagy hódító erejének.”

Szekfű Gyula írta le az idézett mondatokat *Magyar történetének* XVIII. századi kötetében, mikor a barokk műveltséget, s ezen belül is közelebbről az uralkodó történetfelfogást kívánta jellemezni.¹ Nevezetes sorok, mert nemcsak Szekfű mondhatta el az akkor ismert adatoknak megfelelően, hogy Tomka-Szászky János a XVIII. században „felújította” (vagy a képnek megfelelően inkább: „feltámasztotta”) Caelius Rhodiginus „jól eltemetett mondását”, hanem 30-40 év eltelté után visszatekintve mi is megállapíthatjuk, hogy a *Magyar történet* idézett passzusával Szekfű Gyula is új életre keltette a szállóigét. Nem ugyan a közhasználat, hanem a tudomány számára, amely ma általában a XVIII. század elmaradott nemesi társadalmának provincializmusát és önelégültségét jellemzi vele.

Az értelem e teljes megváltozása Szekfű koncepciójának bírálata során ment végbe, A XVIII. század napfényes virágkorként való bemutatásának helyességével szemben Domanovszky Sándor már a kötet megjelenésekor jogos kételynek adott hangot, Mályusz Elemér pedig három évvel később új koncepciót vázolt fel, melyben a magyar barokk „hősi” szakaszát a XVII. századra helyezte át.² A legújabb történeti szintézisek úgy ítélik meg a XVIII. század első, nagyobbik felét, hogy a nacionalista historiográfia „nemzetietlen” korában, a török ellen vívott felszabadító háborúk valamint a Rákóczi-szabadságharc bukása után stabilizálódott az ország politikai függősége és a nemesi uralom, s Magyarország kulturális tekintetben a teljesen elavult jezsuitizmus távoli szigeteként élt a haladó Európa periferiáján. A XVIII. századi katolikus barokk devalválódása után magától fordult az eredendően nevetésre ingerlő elfogultságot és provinciális korlátoltságot kifejező szállóige jelentése pontosan a visszájára, s lett a boldog aranykor magabiztos öntudatának, az optimista nemzeti történet szemléletnek kifejezése helyett a parlagi nemesség önelégültségét gúnyoló jelszavá.

De akárhogy forgassuk is a szállóigét, az önelégültséget kipellengérező értelmet mindig kiérezzük belőle; ezért mondta róla Szekfű is, hogy a magyar jezsuiták történetfilozófiájának „legpregnansabb, de egyszersmind legtúlzóbb” kifejezése. Kétségtelen azonban, hogy Tomka-Szászky Jánosnál, aki Szekfű szerint a XVIII. században Caelius Rhodiginusból kiásta a jól

¹ A szöveg és a hozzáfűzött jegyzet az első kiadástól (Bp. é. n. VI. 138-139.) a hetedikig nem változott (Bp. 1943. IV. 378-379.).

² L. Domanovszky Sándor bírálatát (Századok, 1933. 308-315.) és Mályusz Elemér Magyar reneszánsz, magyar barokk c. kiváló tanulmányát (Budapesti Szemle, 1936. 241. kötet 159-179, 293-318, 242. kötet 86-104, 154-174.). A hajthatatlan Szekfű válasza uo. 242. kötet 371-384.

eltemetett mondást, nincsen ilyen jelentése, s emiatt komolyan számba kell venni a Magyarországhoz való tartozást kifejező ideológiák történetében. Mert hogyan lehetséges, hogy a tagadhatatlanul gúnyos szállóige a XVIII. században egy időre elveszti pejoratív értelmét, a jelek szerint elég ismeretessé válik, majd Tóth Béla *Szájrul szájra* című könyvével, nem minden nehézség nélkül, egyszercsak bevonul a magyar nacionalizmust történetileg díszítő szólamok közé?³ És vajon hogyan értelmezték a XVIII. századi Magyarországon, ahol a lakosság nem magyarul beszélő részének vezető rétege egyelőre politikai viharokat nem keltve, de egyre határozottabban juttatta kifejezésre, hogy nemzetileg is elkülönülőben van a nemesség vezette magyar államtól, és lassanként felbomlik az a közösségi ideológia, amely a feudalizmus korábbi szakaszában látszólag még teljes egységben tartotta az állam polgárait? Sem Szekfű, sem elődei nem válaszolnak e kérdésekre, sőt átsiklanak azon a tényen is, hogy a szállóigét 1516-ban jegyezték le először. Márpedig ha így van, Tomka-Szászky idején már több mint két évszázados történetre tekinthetett vissza, és teljességgel lehetetlen, hogy, még a nyelvi forma esetleges változatlansága mellett is, ugyanazt jelentette volna a XVI. század elején, mint a XVIII. század közepén, és nyilvánvalóan új értelmezést kellett kapnia akkor is, amikor bevonult a magyar nacionalizmus tisztelettel övezett ereklyéi közé.

Az alábbiakban ezért a szállóige előfordulásának adatai után a továbbhagyományozódás történetét ideológiatörténeti szempontból is áttekintem, vagyis megvizsgálom, hogy a Magyarországhoz való tartozást kifejező, tartalmilag változó és társadalmi rétegenként is eltérő eszmék történetében milyen helyet foglal el a szállóige, s az ugyanazon tárgyra vonatkozó gondolatok között melyekkel tart fenn szoros rokonságot. A történeti áttekintés korszakai önként adódnak: mindenekelőtt vizsgálni kell a szállóige eredetét, és kimutatni továbbélésének körülményeit addig a pontig, míg az olasz humanista után először jegyezte le hazai ember: ezután következhetik a honi pálya felmérése, mely Tóth Bélával a magyar nacionalizmusba torkollik bele. A történet egy tekintélyes része külföldön játszódik le, s témám emiatt adalékokat nyújt a magyarság külföldön élő képének véleményem szerint igen kíváncsú feldolgozásához; amit legutóbb Köpeczi Béla vetett fel példás világossággal.⁴

³ Tóth Béla: *Szájrul szájra*. Bp. 1895. 58-59.; 2. jav. és bőv. kiad. Bp. 1901. 64-65. és Tóth Béla: *Extra Hungariam non est vita*. Pesti Hírlap, 1903. ápr. 12., ahol a következőt olvassuk: „egy poros vén könyvből Mátyás király kora tündöklék felénk, vagy a Nagy Lajosé... Bezzeg, nem nevelték akkor a magyar erőnek e kevély ígét! Valóság volt az, hogy nincsen másutt élet, csak Magyarországon...”

⁴ A magyarság külföldi képe. Kritika, 1966. febr. 3-11.

II. fejezet

Tóth Bélának a Pesti Napló 1903. évi húsvéti számában megjelent tárcája szerint Széll Farkas végigolvasta Tomka-Szászky János világföldrajzának Severini Jánostól sajtó alá rendezett második kiadását, s ebből megtudta, hogy az Extra Hungariam non est vita először Ludovicus Caelius Rhodiginusnál fordul elő. Tomka-Szászky első kiadásában, melyet különben már korábban is ismertek, ez áll:

...nihil natura Hungaris negauit, quod, seu ad vitam, cum opportunitate degendam, seu ad rerum admiranda, pertinet. Qua de caussa, recte, qui dixit, dixisse videtur: Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.⁵

Severini az idézett sorok számunkra legfontosabb mondatát következőképpen alakította át:

Qua de caussa Lud. Coelius Rhodiginus, recte dixisse videtur: Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.⁶

Tóth Béla valahonnan megtudta, hogy Severini betoldása az olasz Caelius Rhodiginusnak szerinte *Antiquarum lectionum libri XXVI.* című, Velencében 1516-ban megjelent könyvére utalhat csupán, s miután így sikerült neki a „nemzetietlen” XVIII. századból a XVI. század elejére, a középkori állam bukása előtti időkre visszavinnie a szállóigét, nem volt nehéz rajta Nagy Lajos és Mátyás korának visszfényét meglátnia, bár e fény forrása - mint ma már kétségtelenül megállapítható, - nem a XIV-XV. század magyar történelmének napja, hanem a századforduló nacionalizmusáé.⁷ Minthogy azonban a szállóige mai ismereteink szerint is Caelius Rhodiginusnál fordul elő először, történetét és eszméletörténeti háttérének felvázolását az olasz humanista és korának rajzával kell kezdenünk.⁸

Ludovicus Caelius Rhodiginus, olasz nevén Ludovico Ricchieri (1469-1525), a bámulatos olvasottságú, nagy tudású és a maga korában az eléggé megbecsült humanisták közé tartozott, de nem kell szemrehányást tenni az utókornak, hogy neve többé-kevésbé elfelejtődött, mert egyetlen új gondolattal sem gazdagította a kultúra tárházát. Életrajzából a szállóige történetének szempontjából annyit érdemes feljegyezni, hogy 1509-ben Pádovában magántanítványokat tartott, 1511-16-ban Milánóban tanított. Fő műve, az *Antiquarum lectionum libri*, filológiai enciklopédia, amely először Velencében 16 könyvre osztva jelent meg, utóljára, tudtom szerint, 1620-ban, 30 könyvben.⁹ Filológiai enciklopédián az antik szerzők régiségtani

⁵ *Ioannes Tomka Szászky*: Introductio in orbis hodierni geographiam..., vsibus nobilis adolescentiae accommodata. Praefatus est... Matthias Belivs... Posonii 1748. 494. - *Tolnai Vilmos*: Szálló igék. Magyar Nyelvőr, 1902. 65-66.

⁶ *Ioannes Tomka Szászky*: Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, ...plurimis in locis emendata, novisque avcta supplementis, opera ac studio Ioannis Severini. Ed. altera. Posonii et Cassoviae 1777. 570.

⁷ Pesti Hírlap, 1903. ápr. 12. 2-3. - Tóth Béla méltatásának megfelelően *Tolnai Vilmos* ezt írta Extra Hungariam non est vita c. második cikkében (Magyar Nyelvőr, 1903. 392.): „Íme, megint egy erekléje letűnt nagyságunknak, melyet azóta nem egyszer csúfolódva idéztek fejünkre”.

⁸ Caelius Rhodiginus könyvét először *Turóczi-Trostler* vette elő. (Extra Hungariam non est vita... EPhK 1948. 94-102. és Magyar irodalom-világirodalom. I. Bp. 1961. 98-110.)

⁹ *Antiquarum lectionum libri XVI.* Venetiis, 1516. Ugyanez a szöveg jelent meg Bazelen 1517-ben. Használtam még a következő kiadásokat: *Lectionum antiquarum libri XXX.* Basileae, 1566.; Hn.

(res) és nyelvi (vox) magyarázatát értem, amiben a könyv valóban páratlanul gazdag. Caelius érdeklődési köre minden tudományszakra kiterjed, a filozófiában, mint Szekfű is írja, Platont és a platonistákat tiszteli.¹⁰ Kortársai és a közvetlen utókor kellőképpen méltányolták bámulatos tudását és a könyvbe fektetett munkát. Legnevesebb tanítványa, a különben aristotelianus Julius Caesar Scaliger a „legtudósabb”-nak nevezte, neki dedikálta egyik munkáját, de nagytekintélyű bírálói is akadtak, akiknek szava többet nyom a latban, és egészében jobban kifejezi életművéről a történeti igazságot, mint a hálálkodó tanítvány elismerése.

Beatus Rhenanus az *Antiquarum lectionum libri* bázeli kiadásának nyomtatása idején lesújtó bírálatot írt a könyvről egy levélben Erasmusnak: ha egyáltalán van benne valami érték, az kizárólag a felhasznált auktorok érdeme, mert magának a szerzőnek az ítéletei szerencsétlenek, stílusa rossz, előszavai gyermekesek. A Mester maga is megnézte Caelius munkáját, s *Adagiumainak* 1518-i kiadásában tette meg észrevételeit: helyben hagyta tanítványának bírálatát; de azt még plágium-váddal is megtoldotta, s a maga urbánus módján néhány mondattal egyszerűen semmivé tette az olaszt, Caelius úgy tett, mintha csak hallott volna Erasmus és barátainak véleményéről, írt is a németalföldi humanistának, de a választ nem ismerjük, talán nem is kapott soha. Az utókor ítélőszéke előtt végül az északiak véleménye győzött: az olasz Paulus Iovius megjegyzéseiből is az derül ki, hogy a nagy enciklopédia rosszul megírt, rendszerezetlen adathalmaz.¹¹ Mint ilyen azonban lehetett használni, s egyetlen ismert magyar olvasója, Szamosközi István is azzal a céllal vette elő, hogy őstörténeti

1599. Van egy háromkötetes is, amelyből csak a másodikat láttam (*Lectionum antiquarum tomus secundus*. Lugduni, 1560). Közlöm az 1599-i kiadás teljes címét, mert jól jellemzi a könyv tartalmát: *Lectionvm antiqvarvm libri triginta, Recogniti ab Auctore, atque ita locupletati, vt tertia plus parte auctiores sint reddit. Ob omnifariam abstrusarum et reconditarum tam rerum quam vocum explicationem (quas vix vnus hominis aetas, libris perpetuo insudans, obseruaret) merito cornucopiae seu thesaurvs vtriusque Lingvae Appellandi. Postrema editio...*

¹⁰ A könyv előszava „ad bonarvm literarum studiosos” szól. Filozófiájáról ezt mondja: „omne studiorum fere attentatur genus, praecipue uero Platonis, ac Platoniorum rimamur arcana”. Megjegyzi azonban: „Nec tamen negliguntur interim Peripateticorum placita”.

¹¹ *I. C. Scaliger: Poetices libri septem*. Lyon. 1561. 173. - *Beatus Rhenanus* Bazelben, 1517. márc. 22-én kelt levele (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen*, II. 512.): Caelius könyvében „si quicquam est eruditum, id autoribus e quibus sublegit acceptum referri debet; nam ipse plane est iudicii infelicis et quod ad stilum attinet neque maturus neque multum sanus. Ostendunt hoc eius infantissimae praefationes; nihil enim aliud ex eo degustauit. Vidisti tu hominem Patauui; nam illic diu priuatim docuit, sed obscuri tum nominis”. - *Erasmus: Proverbiorum chiliades*. Basileae, 1518. 15., ahol többek között ez áll: „...iuuenis ipse olim Ferrariae in domestico congressu, uisus est mihi cum eruditionis haud aspernandae, tum spei summae, atque ipse operis gustus (nam delibauit duntaxat) protinus arguit hominem inexplabili legendi auiditate, per omne genus autorum circumuolitantem, et ex retextis aliorum sertis nouas subinde corollas concinnare gaudentem. Quod autem Georgij Vallae, Volaterrani, meique nusquam, quod quidem compererim, admiscuerit mentionem, quorum tamen commentarijs nonnihil adiutum fuisse probabile est, scio iudicio factum, non liuore”. A Caeliusszal foglalkozó sorok a későbbi kiadásokban változtak (Frankfurti, 1599. 1609.). *Caelius* levele Erasmus leveleinek id. kiadásában, III. 549-550.; uo. (VI. 78.) Erasmus egy 1525-ből származó megjegyzése „...et Rhodiginum amo, tametsi me locis aliquot taxarit in suis collectaneis”. - *Erasmus: Adagiorum chiliades quatuor*. Basiliae, 1584. I. 16. 17. *Paulus Iovius: Elogia doctorum virorum*. Basiliae, 1571. 262.: „Nullus... compositi ac illustris styli neruus, tanta in compage conspicitur.” *Tobias Magirus: Eponymologium criticum...* Nunc duplo quam olim auctius editum cura Christiani Wilhelmi Eybenii. Frankfurti et Lipsiae, 1687. 706-707.

nyelvészkedéséhez szabályokat keressen benne. Rajta kívül a mieink közül Frölich Dávid említi a nevét földrajzkönyvében, de annak már alig van nyoma, hogy használta, olvasta is az enciklopédiát.¹²

Caelius nehezen kezelhető és folyamatosan teljesen olvashatatlan művének minden kiadásában megtalálható a Magyarországról szóló szállóige.¹³ A minket közvetlenül érdeklő fejezet előtt azt fejti ki a szerző, hogy az emberek jelleme az éghajlat függvénye: forró éghajlat alatt gyávák, nőiesek és szolgaságban élnek; a hideg vidékeken lakók bátrak, de műveletlenek és vadak. A boldog Itália a két szélsőség között, a mérsékelt zónában fekszik: ezért tehetségesebbek lakói másoknál, innen uralomra termett természetük. Vannak, akik azt mondják, - folytatja alább, - hogy a germánok vad természetűek és erős testalkatúak, de a hispánok, a gallok valamint Ázsia és Szíria elpuhult férfiai levágták őket, mert semmi másra nem telik tőlük, csak heveskedésre, tombolásra. A későbbi kiadásokban e jellemzéshez újabb, Franciaországban szerzett tapasztalatokra hivatkozva még azt fűzi Caelius, hogy mérhetetlenül iszákosak is.¹⁴

Ezek után következik a pannonokról szóló 21. fejezet. Az elején Papinius Statius *Sylvae*jéből idéz, és Herodianus véleményét hozza fel annak bizonyítására, hogy Pannonia lakói erős testűek, mindig készek a harcra, de lassan forog az eszük és könnyűszerrel becsaphatók, Tibullus egy helyét úgy értelmezi, hogy rebellis hajlamúak, majd Ausonius két Pannoniát említő passzusa után így folytatja:

Mira porro [nunc] est gentis eius in victu lautitia, mirum et in condiendo ingenium. Summi, infimi, medioximi coquendi artem sagaciter tenent. Vsurpatur ab eis adagium, Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita. Plerosque eorum ad literarum studia peracutos aduerti, quum Patauij prouincialibus profiterer. Affectant

¹² Történeti Társ, 1889. 35., jegyzetben: „Ib. Aspirantiontam Φίλαρχος vide cael. 449.” A közlés latin és görög része egyformán hibás, az összefüggés nem érthető. (Talán így lehetne: „Ib[idem] aspirationem Φίλαρχος.”) A „cael.” Caelius könyvére utal, melynek 1566-i kiadásában a jelzett 449. lapon a következő mondat áll: „quum enim aspiratio natura sit philarchos, ultimis non inclinatur.” Az „Ibidem” szóból világos, hogy Szamosközi máskor is használta Caelius enciklopédiáját. - Frölich Dávid: *Medulla geographiae practicae*. Bartphae, 1639. (RMK II. 536.) 320. 325.

¹³ Nyomatékosan felhívom a figyelmet, hogy az 1516-ban és 1517-ben megjelent kiadások csak 16 könyvből állnak, s a szállóige ezekben a X. könyv 21. fejezetében (509. ill. 507.) található; aki tehát az 1516-i kiadásra hivatkozva nem a X. könyvből idézi, az az első kiadásokat nem látta.

¹⁴ Az 1516-i kiadásban 506-507., az 1599-iben 852-853. A fontosabb részek latin szövege: A déliek a meleg miatt „insigniter ad timiditatem degenerare, et effoeminationem naturam: quo nomine seruituti fere mancipati omnes animaduertuntur”; a hideg éghajlat alatt élők hevesek, de mindkét fajtájúak „inhumani ferique”. Itáliáról: „medianae regiones hinc calore, hinc frigore temperatae, ad habitumque in primis congruum reuocatae, tum prudentiora promunt ingenia et sapientiora, tum imperiis praecipue adnata factaque: cuiusmodi fere Italiae situm videri Vitruvius [De architectura. VI, 1. 11.] opinatur, sed et rerum probatur argumentis: nanque temperatissimae ad vtranque partem, et corporum membris, et animorum vigoribus pro fortitudine sunt in Italia gentes”. (852.) - A germánokon persze a németeket is érti, mikor így ír: „Auctores sunt, Germaniae incolae esse immanes animis atque corporibus”. - „Hos tamen Hispani Gallique, necnon Asiae, Syriaeque molles bello viri, ante quam legio visatur, cedunt: ob nullam rem aliam opportunam, quam iracundiam.” - „De Germanis illud amplius plane monstrificum, proximis annis in Gallia hominum in bibendo capacitatem fuisse omnibus miracula: quippe singulis mensis singuli quaternos quartarios vini exsiccarunt.”

praecipue studia haec nostratia, audiendi porro audissimi omnes, studendi non adeo.
Vestium in patria neglectus, in Italia non vsquequaque incuriosi.¹⁵

Ami ezek után a pannonokról olvasható, teljes egészében a magyarok megjelenése előtti idők történetére vonatkozik, és itt mellőzhető; a következő fejezetek a britanniaiak és a gallok jelleméről szólnak.

A szállóige tehát első megjelenési helyén - más adatok között - a pannonok természetét hivatott bemutatni, s e jellemkép az európai népek összefüggően tárgyalt karakterológiájába illeszkedik be. Az ilyen leírások elvi alapját az az ókorból származó elmélet szolgáltatja, amely összefüggést állapít meg az éghajlat és a népjellem között, s amely továbbhagyományozódva az európai kultúra századain, még a XVIII. században is korlátlanul élvezte a tudományosság rangját. A reneszánsz korában a francia, Jean Bodin, a spanyol Juan Huarte a klasszikusai; mindkettő hatott Montesquieu-re, a XVIII. század francia materialistáira, Herderre. A gondolat filozófiatörténeti vonatkozásaira a következőkben nem térek ki, mert ez külön tanulmány tárgya lehetne, s a karakter-jegyek amúgysem a teóriák keretében fejlődtek, hanem éppen fordítva, a filozófusok a készen kapott vonásokat dolgozták fel koruk szemléletétől befolyásolt rendszereikben. Foglalkozni kell viszont véleményem szerint a szállóige történetének kapcsán a nemzetkarakterológiai kép filológiaiilag megragadható változásaival, mert a külföldön és határokon innen élő jellemzésekben - az irodalmi közhelyek (toposzok) továbbhagyományozódásának szabályszerűségein belül - nyomot hagy a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődés, és így a szállóige koronként módosuló értelmezése lehetővé válik.

Számunkra tehát az a fontos, hogy már a középkorban a kisebb vagy nagyobb közösségek véleményét kifejező irodalmi klisék egész rendszere fejlődött ki; az első jelentős, világirodalmi szintű összegyűjtők között, sok névtelen mellett ott van Nicolaus Cusanus és Erasmus.¹⁶ A jellemvonásoknak legfőbb sajátága, hogy bámulatos szívóssággal, a történeti események hatására csak lassan és kevésbé változva öröklődnek tovább. A németek pl. akiket Caelius Rhodiginus heveskedő dühöngőknek és iszákosoknak ír le, a magyar krónika szerint állati vadsággal bömbölnek (furor Teutonicus), de az első hevület elszállása után éppúgy le lehet kaszabolni őket, mint ahogy az olasz humanista gondolja.¹⁷ Martin Zeiler többször kiadott földrajzkönyvének első kiadásában megjegyzi, hogy a magyarok kedvenc csemegéje a fok-

¹⁵ 1516-i kiad. 509. 1599-i 854. A szögletes zárójelbe tett szó az első kiadásban nincsen meg. - Az idézetek lelőhelyei: *Statius*: V. 2. 135-136.; I. 4. 77-78. - Herodianust Mátyás kívánságára Bonfini latinra fordította (*Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. Főgel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. I. Lipsiae, 1936. 47.). - *Tibullus*: III. 7. 108-109. - *Ausonius*, ed. Rudolphus Peiper, Lipsiae, 1886. 321. 322.

¹⁶ Az ókori ősforrások Hippocrates és Galenus. - *Montesquieu*: A törvények szelleme. I-II. Bp. 1962. - *Holbach*: A természet rendszere. Szerk. Mátrai László. Bp. 1954. 84-107., 526. - A középkori verses jellemzéseket *Hans Walther* adta ki. (Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse. Archiv für Kulturgeschichte. 1959. 263-301.) - *Nicolaus Cusanus*: De pace fidei c. 4.; *Erasmus*: Encomium moriae c. 43.

¹⁷ *Seriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. I. Bp. 1937. 323. 337. 357. 453. stb. Különösen érdekes a következő mondat (456.): „Prevaluerunt Teutonici Hungaros in initio bellici conflictus, qui sicut heretici circa principia semper fervere et in fine tepescunt”. Igen gazdag népjellemző megjegyzésekben „III. István Névtelenje”, akitől a fenti citátum is való. (*Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 270-288.) - Egy 1428-ból származó magyarországi szöveg szerint „Alemanni debachantur immoderata luxuria, gulositate”. (*Ignatius Batthány*: *Leges ecclesiastici*, III. 418.)

hagyma; K. F. W. Wander nagy német szállóige-gyűjteményének 1876-ban kiadott 4. kötetében egy mondást egyebek mellett még mindig azzal magyaráz, hogy a magyarok sok csípős fokhagymát esznek.¹⁸

Minden nép úgy válogatta persze össze önmaga számára a nem túlságosan változatos dicsérő jelzőket, hogy társai, különösen szomszédjai között magát láthassa a legkülönbnek. Nincs olyan náció, amely ne a saját földjét tartaná a leggazdagabbnak, s hajlandó lenne bárkivel is osztozni a hadi dicsőségben. A német Ioannes Boemus Aubanus, aki 1520-ban egész könyvet, az első monográfiát szentelte a népek karakterológiájának, a németekről szólva csak azért hivatkozik Tacitus nem éppen hízelgő leírására, hogy a jelenkorra térve át, örömmel állapíthassa meg: Germánia immár semmiben sem marad el Itália, Gallia és Hispánia mögött. Jellemző a tárgykör közhelyeinek szívós továbbélésére, hogy a XVI. század vége felé Michael Neander földrajzi tankönyvében nemcsak a római történetíró sorai, hanem az összehasonlítás is újra ismétlődik, a későbbi szerző még az átfogalmazást sem tartotta szükségesnek.¹⁹ A német katonai erények illusztrálására ugyanez a Neander egy kétsoros versikét közöl, amely szerint Germánia minden támadó ellenség temetőjévé válik; e nyilatkozatot a többévtizedes korkülönbség ellenére, s a legcsekélyebb hatás feltételezése nélkül párhuzamba állíthatjuk Taurinus *Stauromachia*-jában Bakócz Tamás beszédével, amely szerint egyetlen támadó sem távozott Magyarországról győztesen.²⁰

¹⁸ *Martin Zeiler*: Neue Beschreibung Dess Königreichs Vngarn. Vlm 1646. 15.: „Die Vngarn gebrauchen sich mit sonderlicher Begierd dess Knoblauchs, als wie die Spanier dess Rettichs”. Szórol szóra ez áll a lipcsei 1664-i kiadásban, amit Johann Beza dolgozott át. Zeiler forrása különben a szepességi Frölich Dávid, akinek előbb itthon, majd Ulmban megjelent világföldrajzában ez áll (Bartphae, 1639., 344.): „Allio haec gens tanta aviditate vescitur, quanta Hispani raphano”. - *Karl Friedrich Wilhelm Wander*: Deutsches Sprichwörter-Lexikon. IV. Bp. Leipzig, 1876. 1428.: „Die Ungarn essen und trinken Feuer. (Nämlich Knoblauch und Zwiebeln; Branntwein und starken Wein.)” - Itt említem meg, hogy a legújabb német szállóigelexikon Wanderre hivatkozva közli az Extra Hungariam non est vita-t. (Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi. hg. von *Hans Walther*. Teil. 1. Göttingen, 1963. 1093.) A fokhagymáról itt már nincsen szó...

¹⁹ *Ioannes Boemus Aubanus*: Omnium gentium mores leges et ritus. Augustae Vindelicorum 1520. 52., ahol egyebek között: „...nec Italiae, non Galliae, non Hispaniae ipsa [Germania] cedat”. *Michael Neander*: Orbis terrae divisio compendiaria. Lipsiae, 1586. 11. lev.: „...nec Italiae, nec Galliae, nec Hispaniae cedere debet.” *Johannes Cochlaeus*: Brevis Germaniae descriptio (1512), hg. von *Karl Langosch*. Darmstadt 1960. 62.: „...nunc optimo iure Galliis Hispanisque ipsi quoque Italiae honesto vivendi ritu equiparari queat Germania.” Az összehasonlítás *Aeneas Sylvius*: De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae c. művéből származik. - Tacitus Germaniájának hatása a német nemzeti tudat kialakulására közismert.

²⁰ *Neander*: Orbis terrae partium vicinaria explicatio. Lipsiae, 1589. 25. lev.: „Nemo bellum Germanis intulit impune.” Utána a vers:

Welcher im Krieg wil vnglück han,
Der fang es mit den Deutschen an.

Stephanus Taurinus: Stauromachia. ed. L. Juhász 30. (IV. 66-67.):

Marte, quod, iniusto Ungariam quicumque petisset,
Nemo victor abit...

Hogy a népek egyes jellemvonásai makacs egyhangúsággal ismétlődnek az európai irodalomban, még korántsem azt jelenti, hogy a tablók teljes egészükben változatlanok maradnak. Egy kedvező irányú alakulásra jó példa a Magyarországról alkotott „propugnaculum Christianitatis”-képzet előtérbe nyomulása a XV-XVII. századi leírásokban. Történetét számos feldolgozás alapján elég jól ismerjük; egyedül azt szükséges talán a meglevő tanulmányokhoz pótlólag hozzátenni, hogy a védőbástya-gondolat a magyar harciasság kezdettől fogva jól ismert tulajdonságához kapcsolódik, mellette más vonások (pl. a kulináris örömök szeretete) jobbára érintetlenül maradnak, s hogy ezzel az epithetonnal mások is büszkélkedtek.²¹ Az ugyanazon vonást értékelő szempont megváltozására a történetírásunkban nem egyszer emlegetett Johann Nikolaus Flämitzert idézem, aki egy hírhedtté vált röpiratban - a Habsburgok akkori politikájának megfelelően - a hagyományos magyar jellemképben az állhatatlanságot nyilvánította uralkodónak, amire már Caelius is utal, mikor az ókori Tibullust idézi, de ő még feltehetőleg a Mátyás halála utáni évtizedekre vagy a XV. század első felének belpolitikai viszonyaira céloz vele.²²

A népekről közkézen forgó jellemképekben persze az egyes vonások történetileg magyarázható előtérbe kerülésével megváltozik az egész struktúra, s ebben a tekintetben igen határozottan elkülöníthető fejlődési korszakokat lehet megállapítani. Míg a középkor századaiban jobbára morális és katonai tulajdonságokból szerkesztették a tablókat, a reneszánsz korában új, a régít sokszor elhomályosító szempont jelenik meg, a nemzeti kultúra értékelése.²³ Műveltségéből természetesen az olasz humanisták osztogatták az osztályzatot, akiket az itáliai városok polgárságának ereje vitathatatlanul az első helyre emelt Európában, s akiket az antik Róma újra fellobbanó fénye is megvilágított. Az Itáliából kiinduló reneszánsz kulturális forradalomra a követésre és befogadásra kész népek kétféleképpen reagáltak, s a tipikus állásfoglalások alapján a XV-XVI. század fordulójának Európájában két művelődési zónát lehet megkülönböztetni: egyes népek minden erejükkel, a múlt és a jelen minden vélt vagy valódi értékének mozgósításával, de el nem hallgatott kisebbségi érzésekkel telten, az olasz szupremácia megszüntetésére törekedtek, mások egyetlen vitatkozó szó nélkül tudomásul vették azt. Az első típusra a már korábban is érintett németeket hozom példának: Caelius Rhodiginus kortársai, Celtis, Trithemius, Wimpheling, Beatus Rhenanus, Franciscus Irenicus írói lexikonnal, középkori szerzők kiadásával, a germán őstörténet fényesre lakkozásával igyekeztek a nemzeti érzés megbillent egyensúlyát helyreállítani, a barbárság vádját megcáfolni, s Tacitus *Germaniájának* leírását a jelen viszonyaival, koruk valóságát az olasz és francia

²¹ Győry János: A kereszténység védőbástyája. Minerva, 1933. 69-124.; Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. EPhK 1936. 297-350.; Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV -XVIII. században). Bp. 1937. - Frölich: Medulla, 143., 208. Cochlaeus id. kiad. 64.: „Felix igitur nunc Germania nimiumque felix, si fortiter, ut hactenus, Turcorum rabiem cohibuerit, ne Christi ovile diripiat Mahumetanus. Quod si Germanorum militum, qui ubique Christo militant, robur deficeret, actum esset nobiscum.”

²² Flämitzer: Der In Böhmische Hosen ausgekleidete Ungarische Libertiner. Würtzburg, 1688. 15-16.: Magyarország „von einer solchen Art dess Volckes bewohnet ist, welches schon von so vielen Saeculis her ihre gleichsam von der Natur an sich habende libidinem et facilitatem ad defectiones et rebelliones... manigfaltig und offft an den Tag geleet hat; dass bey demselben sich fast keines bessern, als eines immerwährenden Wandels und Abfalls zu versehen ist”. A fejedelem korlátlan hatalmát a királyi eskü sem korlátozza. (57). Szekfü Magyar történetében Flämitzerről: 7. kiad. Bp. 1943. IV. 202. 230. 248-49.

²³ A korszakot jelző fordulatra már Turóczi-Trostler József rámutatott (Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1930. 23.)

állapotokkal hasonlították össze;²⁴ mások - közöttük mi és a lengyelek - hallgatólagosan tudomásul vették, hogy az olaszok behozhatatlan előnnyel vezetnek előttük a népek kulturális versenyében.

Joannes Trithemius, aki elsőnek nyomtatott ki egyetlen ország íróit magában foglaló katalógust az európai irodalomban, azért írja művét, mert mások (az olaszok) saját dicsőségük növelésének érdekében szándékosan elhallgatják a németek teljesítményeit, Celtis azért adja ki Hrotsvitha drámáit, hogy a német kulturáltságot bizonyítsa vele. Magyarországon régi írókat nem lehetett előadni: a középkori történetírás szerzői névhez amúgysem köthető corpusát Thuróczy teljesen magába szívta, az ettől független Rogerius a krónika függelékeként jelent meg; a Jordanes-, Liutprand-, Otto Frisingensis-kiadásoknak egyetlen hazai megfelelője a Fráter György pártfogása alatt Kolozsvárt kinyomtatott Váradi Regestrum, de ennek irodalmi értéke az említettekével egyáltalán nem hasonlítható össze.²⁵

A reneszánsz kulturális forradalom tehát a nemzetkarakterológiák közhelyekből álló kötött rendszerében az említett szerkezeti változáson érhető tetten leginkább. Ahhoz azonban, hogy az új korszakot nyitó változást és a vitákat megmagyarázhassuk, eleve fel kell tételeznünk, hogy a népek közösségi tudatában ugyanebben az időben helyet kapott, sőt annak elengedhetetlen tartozékává vált a nemzeti műveltség, az irodalom: megkezdődött intenzív pártfogolása, az anyag feltárása, röviden: kialakult az irodalomtörténeti hagyomány. Magyarországon e fordulat a rendi társadalmi és politikai szerkezet XV. századi kiépülésével esik egybe. A nemesi rend valamint a vele együtt megszerveződött patricius-polgárság volt ekkor az a réteg, amely a bárók uralmának kora után az új közösségi tudatot kifejlesztette, létezését és továbbélését mint publikum a számával, s a belőle kinőtt literátusok mint művelők által biztosította, majd a rendiségen alapuló irodalom-szemlélet alapvonásait politikai létének végső szakaszáig konzerválta, míg végül - meghatározható átmeneti fázisok után - egy másik forradalmi átalakulással új közösségi tudat, a polgári nacionalizmus, új közönség és új irodalmi normák kerültek uralomra.

Caelius Rhodiginus magyarországi kortársai és közvetlen elődei egyetlen szóval sem tiltakoztak az ellen, hogy korábbi irodalom nálunk nem létezik; azt vallották, hogy ami van, ahhoz a XV. század közepétől maguk vetettek alapot. Janus Pannonius, a korszak messze legnagyobb íróegyéysége, a pannóniai irodalom kezdetének tartotta magát és életművét. A költőnek nyilvánvalóan nagyon jól esett, mert világirodalmi rangot jelzett, amikor Galeotto Marzio, a benső barát azt írta neki, hogy nemcsak Magyarország reménysége, hanem Latiumé,

²⁴ Csak néhány fontos forrást idézek: Der Briefwechsel des Konrad Celtis, hg. Hans Rupprich. München, 1934.; Johann Reuchlins Briefwechsel, hg. von Ludwig Geiger. Hildesheim, 1962.; Johann Cuspinians Briefwechsel, hg. von Hans Ankwicz v. Kleehoven. München, 1933. - Összefoglalóan a történetírásról: Paul Joachimsen: Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus. I. Leipzig-Berlin, 1910. - L. még a 19. jegyzetet.

²⁵ Trithemius: Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingenijs et lucubrationibus omnifariam exornantium. [Mainz 1495.] A szerző levele Wimphelinghez: „Quoniam sunt nonnulli..., qui Germaniam nostram quasi sterilem et bonis artibus vacuum despiciunt, in qua precellentes ingenio viros et ecclesiastice discipline scriptores et paucos et vanos floruisse contendunt.” - Opera Hrotsvite... a Conrado Celte inventa, 1501.; az ajánlás és az üdvözlő versek újra kiadva Celtis levelezésének id. kiadásában, 461-471. - Más kérdés, hogy a németek világi és humanista szerzők helyett jobbra középkori egyházi írókat húztak elő. - Azt hiszem, a Ritus explorandae veritatis (RMK II. 47.) megjelenése ebben az összefüggésben érthető.

vagyis Olaszországé is; amikor később Zsámboki János a kiváló előd verseit összegyűjtötte, azt a sort tette a kötet elé mottónak, amely szerint Janus „első dicsősége” Magyarországnak.²⁶

Az a nézet, hogy Pannonia irodalma csak most kezdődik, s a nép éppen csak levetni kezdi az illiterátus barbárságot, a királyi udvarban, Mátyás és Ulászló környezetében is teljesen elfogadott és soha nem vitatott vélemény volt. Bonfini megírta, hogy a magyarok harciasak, büszkék, legtöbbet a lovakkal, a ruházattal, a fegyverekkel és az asztal örömeivel törődnek; a nép három rétegből, papokból, nemesekből és parasztokból áll, történetíróik nincsenek; Ransanus megjegyezte, hogy tehetségesek, de csak katonáskodással foglalkoznak, a tudomány és az irodalom senkit nem érdekel; Jacobus Philippus Bergomensis az özvegy Beatrix királynéhez intézett ajánlólevelében leszögezi, hogy a magyarok a csehekkel együtt csak most kapaszkodnak ki a félbarbári állapotból.²⁷ A három kétségtelenül jólétesült olasz valóban udvarképesnek vehető nézetei nemcsak tartalmilag vágnak egybe és egészítik ki egymást kölcsönösen, hanem teljesen azonos az a pont is, ahonnan a hazai valóságot szemlélük: Itália városainak mozgalmas életéhez szokott szemüknek feltűnik, hogy Pannóniában nincsenek városok, alacsony a műveltségi szint, katonás, nyers az életmód, s ítéleteikben nem tesznek mást, mint polgári ízléssel mérik le a nemesség számukra idegen és a katonai sikerek ellenére is lenézett erőit. A magyar rendeket azonban a kulturális hiányokért bőven kárpótolta az ekkor valóban elsőrendűen fontos hadi virtus, a hun hagyomány és a Hunyadiak győzelmei. Az irodalom szegényessége miatt még a literátusokban sem fedezhető fel a kisebbségi érzés

²⁶ *Janus* verse: „Ille ego Pannoniae gloria prima meae.” Zsámboki kiadásában (Iani Pannonii... quae vspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia, Viennae Austriae, 1569. RMK III. 580.) és a *Delitiae poetarum Hungaricorum*ban (Francofurti, 1619. App. H. 748.) egyformán az első helyen, megvan az epigrammák között is. - *Galeotto* sora: „Salve spes Latii Pannoniaeque decus!” (Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Kiad. Ábel Jenő. Bp. 1880. 144.) Janus sorának későbbi leszármazottja, a költő hatását és a Magyarországon meghonosodott fordulat közhellyé válását mutatja a Borbély András halálára írott vers: „Andrea patriae gloria prima meae”. (*Ioannes Czanadius-Michael Cibradius*: Carmina Lugubria de obitu... Andreae Borbelii. Witebergae, 1587., A2. RMK III. 763.)

²⁷ *Bonfini* (I. Fogel-B. Iványi-L. Juhász, I-IV. Lipsiae-Budapest, 1936-1941.) szerint „Nulli terrarum regioni hominum robore, pecorum fecunditate, ubertate soli, metallorum copia cedens exuta prisca illa barbaria se nunc militaris discipline principatum obtinuisse gloriatur... Triplici tantum genere hominum delectat, quorum pars sacerdotum est, cum religionem mirifice colant, alii arma gerunt, ceteri agricolae sunt”. (I. 32-33., teljesen hasonló értelemben: IV. 22.) Később: a magyarok „agrestes, bello durissimi, austere consuetudinis et quam maxime peregrine, externos parum amant, plerumque abominantur, elatum his est ingenium ac immodicus equorum vestiumque luxus; armorum habitus ac mense potissimum est studium; ceterum minima cura sollicitudoque; pericula contemnunt, bella serunt, otium formidant; honorem laudemque appetunt, quam armis parare nituntur”. (IV. 98) A II. decas ajánlásában: „Res Ungaricas... repetendas esse censuimus, ut gentis tue nobilitas, que scriptorum inopia in obscuro diu delituerat, ...revocaretur in lucem”. (II. 1.) Érdemes idézni *Bonfini* Mátyás-méltatásából a következő részt: „...divus ille princeps omnium bonarum artium parens et fautor ingeniorum Ungaricos vulgo mores damnare, rusticitatem Scythicam et incultam vitam publice taxare, ...urbanitatem sensim introducere, proceres cum nobilibus ad politicum cultum hortari, iubere domos pro facultate magnificas erigere, vivere longe civilius...” (IV. 135-136.) Beatrix megérkezése előtt még a királyi udvarban is „cultus omnis ad equos et arma translatus”. (IV. 135.) - *Ransanus* (*Epitome rerum Ungaricarum*. Index I.): „Hominum ingenia acuta, et excellentia; ceterum armis, quam liberarum artium studiis, propensiora.” (*J. G. Schwmadtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Tyrnaviae, 1765. Pars I. 554.) - *Bergomensis* (*De plurimis claris sceletisque*[= selectisque] mulieribus. Ferrariae, 1497, ajánlás): „Neque parum tue excellentissime dignitati conduxisti quod Vngaros Boemosque antea semibarbaros, ad quendam vrbantum viuendi modum... conducere licuerit.” Az íróról: *Joachimsen*: i. m. 82-86.

leghalványabb nyoma sem: a régiiek „priscis illis temporibus plus Marti seruiere, quam Mineruae, vti et omne genus Scytharum, ac propterea etiam quae gessere, obliuionis puluere conspersa videmus; quod nemo fuerit, qui calamo perstricta transmitteret posteris”. Ezt a mondatot nem magyar ember írta le, hanem a lengyel Simon Starovolscius (Starowolski), aki 1625-ben a reneszánsz korában a Trithemiuszal kezdődő nemzeti írói katalógusok között az utolsót adta ki, de kikerülhetett volna Thuróczy vagy Révai Péter tolla alól is.²⁸ Keleteurópa nemesi nemzetei nagyjából egyformán ítélték meg kultúrájuk (irodalmuk) múltját, s egyazon szellemben fogtak hozzá a kiépítéséhez.

Ha ezek után újra olvassuk Caelius Rhodiginus pannonokról írott sorait, feltétlenül meg kell adnunk az elismerést a szerző irodalmi műveltségének és judiciumának. Amit a testi erőről, a harciasságról és a lassú észjárásról mond, az a klíma-elméletből egyenesen következő irodalmi közhely, és nem számított volna igazi literátornak, ha el nem mondja; amit ehhez magyar tanítványainak szellemi képességeiről hozzáfűz, az viszont az önálló gondolkodás tisztos teljesítményének tekinthető. Vállalta ugyanis, hogy a fejezetben belül ellentmond a toposznak és önmagának, s nem kétséges, hogy abban az esetben, ha körültekintőbben fogalmaz (amire nem volt oka), éppúgy a szó szoros értelmében „udvarképessé” tehetné volna véleményét, mint hazai szolgálatban álló kortársai, Bonfini vagy Ransanus.

Nemzetkarakterológiai közhely és személyes, pádovai tapasztalat keveredik Caeliusnál akkor is, amikor megemlíti, hogy a magyarok társadalmi állásra való tekintet nélkül mesterei a szakácművészetnek, s hogy a ruházzkodásban elég hanyagok. A bőséges táplálkozást (mense studium) már Bonfini említi, s amennyire a rendelkezésre álló adatokból ítélni lehet, e nemzeti jellemvonást éppen a humanisták hozták forgalomba, hogy aztán a fűszerek (hagyma, paprika) szeretetének motívumával bővülve máig élő közhit legyen;²⁹ nem volt kötelező azonban, és

²⁸ *Simon Starovolscius: Scriptorvm Polonicorvm* “EKATONTAΣ. Francoforti, 1625. előszó. A katalógus egyetlen középkori írója Martinus Oppaviensis. Az irodalom akadályai között említi a mecénások hiányát is, és ezt írja: „quisque Megistarum nostrorum malit sumptus in canes, equos, vestes, seruos, vina aut aromata spendere, quam in ea, quae aeternum per gentes et aetates nomen suum propagarent”. (Az igaz nemesség gondolatát ld. később.) - *Thuróczynál* az ajánlásban: „Nec crimine de hoc, Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum memoriam rerum, altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum, ipsarum aetate rerum, armorum potius strepitu, quam literarum scientia sese exercitabat”. *Révai Péter* (De sacrae coronae Regni Hvgariae ortv... brevis commentariivs. Avgvstae Vindelicorvm 1613. RMK III. 1118.) művének megírását azzal indokolja, hogy elődeink „fatali incuria... hac de re, vel parcius scripsisse, vel plane silentio praeterijsse”. Hasonló vélemény *Werbőczynél* a Tripartitum ajánlásában, *Heltai Magyar krónikájában*. (Toldy-kiadás, 67.) - A felfogás különben irodalmi közhelyként terjedt, megvan a német *Johannes Cochlaeus: Brevis Germaniae descriptio* (1512) c. művében (hg. v. *Karl Langosch*, Darmstadt, 1960. 60.): „quod [imperium] administraverunt tot gloriosi principes, Caroli, Othones, Conradi, Henrici, Friderici, ut si Germanis scriptores affuissent uti Grecis atque Latinis, haud minorem haberent quam illi historiarum codicem”. Megismétli két évszázaddal később *Johann Georg Eccard* névtelenül kiadott *Unmassgeblicher Vorschlag* (h. n. 1705. 2-3) c. művében. - A toposz ősforrása alighanem Horatius (Carm. IV, 9, 25-28).

²⁹ Néhány XVII. századi adat: *Lucas de Linda: Descriptio orbis et omnium ejus rerumpublicarum*. Jenae, 1670. 1004-5.: „Aromatum tantum in cibus adhibent copiam, qualem gens alia nulla. Dein vinum largiter hauriunt.” *Zacharias Hogelius* Linda nyomán jár (Buda, urbium atque arcium per Europam celeberrima. Erfurti, 1687. X. 19.): „Cultui vestium et ciborum maxime student, inque his tantum aromatum adhibent, quantum gens alia nulla.” *Philipp Andreas Oldenburgernál*, aki tanárának, Hermann Conringnak előadásait adta ki (*Thesauri rerumpvblucarvm partes I-IV*. Genevae, 1675. IV. 434.): „satis strenui sunt potatores”. Az írók irányzata eltérő ugyan, de a toposz változatlan.

nem feltétlenül pusztán retorikai fogásnak minősítendő Caeliusnál, hogy csodálkozzék ezen, s nyilvánvalóan az Olaszországba szolgálva érkező és ott háztartást vivő magyar diákokra utal, mikor azt írja, hogy mindenki ért a főzéshez.

A közismert irodalmi közhelyek és az egyéni megfigyelések szerencsésnek mondható keveredése jellemzi tehát Caelius magyarokról szóló fejezetét, amely ezenfelül a kor színvonalának megfelelő módon következetesen tudományos is. Arra gondolok, hogy Caelius, mint a klíma-elmélet híve, nem veszi át, és nem is veheti át az eredetileg Jordanestől származó s a hunokra vonatkozó, utóbb pedig, Freisingeni Ottónál, a magyarokra alkalmazott toposzt a nép alacsony természetéről, rút külsejéről, a mélyen ülő szemekről, amely pedig még a XVII. században is javában élt, hanem erős, sudár testalkatról és harckészségről beszél.³⁰ Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy az olasz humanista okosan, határozottan szimpatizáló felfogással írt a távoli harcias nemzetről. Azzal, amit mondott, korának kül- és belföldön egyformán forradalmian átalakuló közösségi tudatát szólaltatta meg, és sem kint, sem bent nem sértett vele senkit. A XV-XVI. század fordulójának művelt magyarjai őszinte igyekvéssel építették ki a rendi hazafiságtól elválaszthatatlan műveltségi, s ami ezzel akkor többé-kevésbé egyértelmű, az irodalmi tradíciót,³¹ de ápolták a nemesi katonai erények hagyományát is, és még messze volt az az idő, mikor a mieink minden külföldi megnyilatkozást kisebbségi érzéstől táplált gyanakvással vizsgáltak.

Ami már most az adagium nyelvi formáját illeti, mindenekelőtt meg kell állapítani róla, hogy ismeretes volt, mielőtt a római Pannonia provincia Magyarországgá vált volna. Turóczi-Trostler József az „ősformát” az „Extra ecclesiam nulla salus”-ban látja, s benne „egy átfogó eszme- és képzettörténeti összefüggés jegyeit” fedezi fel: a katolikus egyház egyedül üdvözítő funkciója jut szerinte benne „fenntartást nem tűrő és engedményt nem ismerő” formában kifejezésre, s az idézett formulát egyszerűen profanizálták, mikor az Ecclesia helyébe Pannoniát, Hungariát vagy más helynevet tettek.³² Az eszmetörténeti háttér és a profanizálás feltételezett aktusának tekintetében, azt hiszem, teljesen egyetérthetünk vele, és véleményét csak megerősítjük, ha a Magyarországról szóló szállóige mellé egy olyat idézünk, amelyet valóban számon tartottak a XVI. században, és amely nyelvileg is egészen közel áll hozzá. Erasmus adagiumainak 1574 utáni kiadásai Gilbertus Cognatusra (Cousin) hivatkozva egy „Extra Noe arcam non est salus” hangzású proverbiumot tartalmaznak, s úgy magyarázzák, hogy Noé bárkáján az egyházat kell érteni, amelyen kívül senki nem üdvözülhet. A kiadásokban felsorolt adatok szerint az adagium az egyházatyák korából származik: előfordul Gregorius Nazianzenusnál, de elterjesztésében a latinul értő Nyugat-Európában a görög

³⁰ Jordanes: „...erat eis species pauenda nigridine: ...habensque magis puncta quam lumina... Exigui quidem forma, sed arguti, motibus expediti... Hi... sub hominum figura viuunt beluina seuitia.” (De rebus Gothorum, *Augustae Vindelicorum* 1515. B4. lev.) *Otto Frisingensis: Gesta Friderici I. imperatoris*. Rec. G. Waitz. Ed. 2. Hannoverae, 1884. 40.: „Sunt autem... Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces...” *Walther* (i. m. 290) XV. századi adata: „Ungari... sunt non famosi, nigri, pigri et scabosi”. *Lucas de Linda*: i. m. 806.: „Hodiernorum Hungarorum furibunda est facies, aspectus terribiles, frons elata.”

³¹ Kidolgozott és nagyon jellemző a Janus-hagyomány kialakulása: *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. 228-243., *Gerézdi Rabán: Egy költői hírnév története*. ItK 1962. 720-732.

³² *Turóczi-Trostler József: Extra Hungarian non est vita...* EPhK 1948. 101-102. és Magyar irodalomvilágirodalom I. Bp. 1961. 98-110. - A IV. lateráni zsinat végzéseiben *Karsai Géza* (uo.) a következő párhuzamos helyet találta: „Una vero est fidelium universalis Ecclesia, extra quam nullus omnino salvatur”. (*A. Schütz: Summarium theologiae dogmaticae et fundamentalis*, ed. 2. Bp. 1935. 363.)

szerzőnek nem nagyon lehetett szerepe; sokkal fontosabbak Cyprianus és Ágoston művei, melyeket valóban olvasni kellett a középkorban. A szállóige nyilvánvalóan az ő szövegeiből válik közkeletűvé, tőlük került a IV. lateráni zsinat végzéseibe közé is. A közvetlen és legkorábbi latin irodalmi forrás kétségtelenül Cyprianus, mert egy további középkori adat szerint III. Sándor pápa (1159-1181) szinte szóról szóra az ő szavait ismétli meg, mikor elítéli Barbarossa Frigyes III. Paschalis ellenpápa (1165-1168) támogatása miatt.³³

Az összefüggés és az időpont, amelyben a pápa Cyprianus szövegét felhasználja, két óvatos következtetésre ad lehetőséget: az egyik az, hogy a passzus az egyházi és világi hatalom középkori harcában került forgalomba, és ennek folyamán válhatott szállóigévé; a másik úgy fogalmazható meg, hogy a pápai tekintély hanyatlásának idején, valamikor talán a XIV. században, de még a zsinati mozgalom előtt teljesen profanizálódott, értelme az eredetinek éppen az ellenkezőjére fordult át, melyben aztán a „Noé bárkája” szavakat bármilyen helynévvel helyettesíteni lehetett. Teljesen elvilágiasodott változatban mai ismereteink szerint először a német Dietrich von Niem egy 1408-ban Ruprecht német királyhoz intézett levelében fordul elő. A nyugati egyházszakadás korának e talán legkiválóbb publicistája, a pápai kancellária tisztviselője, arról ír a címzettnek, hogy nemtörődömségét és hanyagságát csak tudatlanok magyarázzák jámborságnak és könyörületességnek, de Ruprecht ezzel nem törődik, mert azt hiszi, hogy „Extra Heidelbergam non est vita”.³⁴

³³ *Erasmus* Adagiumainak 1574-i bazeli kiadását a Bibliotheca Erasmiana. Bibliographie des oeuvres d'Erasmus. Adagia. Gand, 1897. 163-169. írta le. Én két későbbi kiadást néztem meg, a szállóigét tartalmazó szövegrész mindegyikben teljesen azonos. (Adagiorum chiliades quatuor. Basileae, 1584. II. 499.; [Francofurti] 1599. 1619.) - *Cousin* ezt írja: „Non enim extra Ecclesiam, extra Noae arcam (vt veteres Hebraei loquebantur) salus est... Cyprianus lib. IV. Epist. epistola II. et tractatu III. de simplicitate praesulum: Quisuis ab Ecclesia segregatus, adulterae iungitur, a promissis Ecclesiae separatur. Habere iam non potest Deum patrem, qui Ecclesiam non habet matrem. Si non potuit euadere, qui extra arcam Noae fuit: et qui extra Ecclesiam foris fuerit, euadit? Monet Dominus, et dicit: qui non est mecum, aduersum me est: et qui non mecum colligit, spargit: Matth. XII. [30.] Hactenus Cyprianus. Vsurpat etiam Augustinus sermone 181. de tempore: et lib. II. De ciuitate Dei, capite XXI. Quisquis autem ille est, Christianus non est, qui in Christi Ecclesia non est.” - Az első Cyprianus-hely *Erasmus* 1520-ban (Bázel), majd nagyon sokszor megjelent kiadására utal, ahol az egyházatya Péterre (Ep. I. c. 3. 20-21.) hivatkozva írja: „...Petrus... dixit... probans et contestans unam arcam Noe typum fuisse unius Ecclesiae”. (*Migne*: Patrologia Latina, III. 1186. Epistola ad Magnum) A De simplicitate praesulum c. traktátusnak első címe *Mignenél* De unitate ecclesiae; az idézett hely: IV. 519. Az *Ágoston*: De ciuitate Dei-ből citált hely ugyancsak Cyprianusnál van meg (III. 815., Epistola ad Antonianum): „Quisquis ille est et qualiscunque est, Christianus non est qui in Christi Ecclesia non est.” - *Ágoston*nál Noé bárkája az egyház allegóriájaként többször előfordul: Patrologia Latina. XXXV. 1464., XXXVII. 1103. 1358. 1917., XXXIX. 1611., XL. 334., XLII. 262. 598., XLIII. 196. Különösen figyelmet érdemel a következő passzus (XLIII. 695., Sermo ad Caesariensis ecclesiae plebem:) „Dominus Deus noster, qui voluit ut veniremus ad vos, ...adjunctos orationibus vestris faciet nos invenire cor ejus, laetari de concordia ejus, gratias agere Deo de salute ejus, quam non potest habere nisi in Ecclesia catholica. Extra Ecclesiam catholicam totum potest praeter salutem.” - *Caesar Baronius*: Annales ecclesiastici. XII. Antverpiae, 1609. 496.: „Qui cathedram Petri deserit, super quam fundata est Ecclesia: quomodo se in Ecclesia confidit? Sicuti enim non potuit euadere in diluuium mortem quisquis extra Arcam mansit, in qua Noe fuit: sic et qui ab Ecclesia fuerit foris, euadere nullatenus poterit.”

³⁴ *Melchior Goldast*: Monarchia Sacri Romani Imperii. Francofurti, 1614. 1383. *Heilig Konrád*: Extra Hungariam non est vita (Századok, 1934. 124-126.) c. cikkében idézi. Dietrich von Niem életéről és műveiről rövid áttekintést nyújt: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, hg. v. *Wolfgang Stammer*. Bd. I. Berlin-Leipzig, 1933. 428-433.

Heilig Konrád, aki Dietrich von Niem levelét először idézte, azt hiszi, hogy a szállóige eredetileg két nyolcszótagú sorból álló vers volt, amely egyetemi diákok ajkán élt, s minthogy a sémába a négyszótagú Hungariam és Heidelbergam szó nem illik bele, egy „Extra Pragm non est vita, Si est vita non est ita” hangzású „eredeti” változatot tétélez fel. Szerinte a Prágából kivonuló német magisterek és scholarisok vitték magukkal, s a német birodalmi egyetemeken megforduló diákok hozták aztán haza, illetve alkalmazhatták Magyarországra valamikor a XV. század folyamán. Hipotézisét már Turóczi-Trostler József meggyőzően cáfolta: hivatkozott rá, hogy a németek csak 1409-ben vonultak ki Prágából, ez a helynév a szállóigének egyetlen ma ismeretes változatában sem fordul elő, német egyetemekkel kapcsolatban egyáltalán nem említik a XVIII. század előtt, és azt is szemére veti Heilignek, hogy a szállóige egyik felével foglalkozik csupán, „az osztatlan [oszthatatlan] képzetet ennek egyik elemével azonosítja.” Ugyanakkor azonban Heiliggel némileg megegyezően azt vallja, hogy „a szállóige... diákkörnyezetben kristályosodott ki”, hivatkozik a középkori egyetemek natioi közötti versengésekre, melyek során a hallgatók egyebek között „országuk kincseire hivatkozva próbálják túllícitálni egymást”. Ebben az összefüggésben hozhatták fel szerinte a magyarok Pannoniát, „amelytől kezdettől fogva elválaszthatatlan a... földi paradicsom, a középkor óta pedig a tejfel-mézzel folyó, vadban bővelkedő arany-, bor- és búzatermő bibliai Kánaán képze, s amelyen kívül hontalannak, számkivetettnek, az igazi életen kívülállónak kell, hogy érezze magát minden magyar származású ember.”

A Heilig feltételezését cáfoló érvek véleményem szerint teljesen helytállóak. Úgy gondolom azonban, Turóczi-Trostler szem elől téveszti, hogy a szállóigének már az első profanizált változatban elitélő értelme van, nem szűkölködik ebben a Caelius-féle sem; úgy látom továbbá, hogy magyarázat közben a magyar nemzetkarakterológiának egy olyan elemével kapcsolja össze, amelyről Caelius egyetlen szóval sem beszél. Azt helyesen mondja Turóczi-Trostler, hogy Dietrich von Niemnél a szállóige így értelmezendő: „a király úgy tesz, mintha” Heidelbergben „kívül egyáltalán nem volna élet”; világos az is, hogy a Pannoniára vonatkozó változat ezt jelenti: Magyarországon kívül „nem igazi élet az élet”. Mindkét változat megvető értelmű azonban, s azt fejezi ki, hogy valaki a városa, vagy a meggyökeresedett magyar képzeteknek megfelelően a megye, a nemesi birtok határán nem tekint túl, elmerült a provincializmusba. Az önelégültség, a másokról hallani sem akaró makacs elzárkózás mindenképpen nevetséges, akár az erkölcsi norma leszűkítéséről van szó, mint Dietrich von Niemnél, akár az asztal otthon megszokott örömeihez külföldön is ragaszkodó diákok étvágyáról, mint Caeliusnál. Márpedig ha az eredetileg az egyház egyedül üdvözítő voltát hirdető szállóige a XV-XVI. században, amikor külföldön valóban élt, ezt fejezte ki, egyáltalán nem tétélezhető fel, hogy a pádovai magyar diákok, az általánosan érvényes értelmezéssel szembeszállva, komoly formában magukra alkalmazták volna. Ha elhangzott - mert elvileg miért ne hangozhatott volna el -, csak diáktrefának tudom elképzelni és csak olyan alkalmakkor, mikor a magyarok honfitársaik, más Alpokon túliak és olaszok társaságában borral mosták le a hazai ételek csípős ízeit.

XVI. századi honfitársaink tehát nem vehették át a címükre kitöltött formulát, de azt hiszem, nem ebben a teljesen dehonesztáló értelemben gondolta Caelius sem, amikor leírta. Mikor Pannonia nevét tette a jól ismert szállóigébe, kora tudományosságának minden tekintetben megfelelt; nem is várható más egy olasz tudóstól, aki a humanista műveltséget kortársaival együtt népe sajátjának tartja. Az adagiumot (adagio, paroemia, proverbium) a nyelvtanítók tárgyalták műveikben, megállapítván róla, hogy tárgyhoz és időhöz kell alkalmazni, s jelentése soha nem azonos azzal, amit szavai szorosán véve mondanak. Erasmus, aki adagiumainak előszavában az újkoriak közül először foglalkozott velük részletesen, külön kiemeli, hogy a valódi értelem egyenesen ellentéte lehet a szavakénak; megemlíti még, hogy a tulajdonnevek szabadon cserélgethetők, s hogy a proverbium közeli rokonai egyebek között a sententia és az

apophthegma. Mikor Caelius nem minden humor nélkül szemlélte lakmározó magyarjait, óhatatlanul eszébe jutott a kitöltetlen biankóként kézről kézre járó szállóige. A pannonokról szóló fejezetben rögzített személyes tapasztalatoknak mondott volna azonban ellent, ha a szállóige maró gúnyját gyengítetlenül érvényesítette volna, s ezért az eredeti értelmet egy toldalékkal enyhítette. Láta ugyanis, hogy a pannonok szorgalmasan tanulnak, éppen az olaszok stúdiumainak estek neki, s a legkevésbé sem érvényes az az állítás, hogy semmi tekintetben nem becsülnék mást, csak ami sajátjuk. Így került a szállóige első feléhez a gyengítő, némi humorral fűszerezett második rész, amely szerint Magyarországon kívül mégis csak van élet, ha a kulináris örömök tekintetében nem is az „igazi”.³⁵

Ha a szállóige elejének alkalmazását az irodalmi szabályok szempontjából kifogástalannak mondhattam, a második, véleményem szerint önállóan fogalmazott passzus egyenesen kiváló. Azzá teszi a szóismétlés tudatos elkerülése (sit, esse), és a továbbhagyományozódás során utóbb nagy jelentőségre jutó rím (vita, ita), amit Caelius az előírásnak megfelelően, jó helyen alkalmazott, s nem az ő hibája, hogy századokkal később verset szimatoltak a mondatban.³⁶ A fejezet szelleméből vett érven kívül önálló toldaléknak azért is gondolom a szállóige második részét, mert sem Dietrich von Niemnél, sem Gilbert Cousinnél nincsen nyoma hasonlóképpen meg bővített változatnak. Caeliusnak az a nyelvi tekintetben korrekt kifejezése, hogy a pannonok „használják” (usurpatur) a szállóigét, ilyenformán nem azt jelenti, hogy valóban élnek vele, hanem azt, hogy a hazai ízeknek külföldön olyannyira átadják magukat, mintha a szállóige szent meggyőződésük lenne. Csak sorrendben utolsó érv végül a szállóige hazai használata és Magyarországra való általános alkalmazása ellen az a körülmény, hogy a XV. század végétől a XVII. század második feléig, az egyre gazdagabb hazai irodalomban nem sikerült egyetlen előfordulást, még egyetlen célzást sem találni, ami arra utalna, hogy a Caeliusnál feljegyzett szállóigét akár egy-, akár kétrészes változatban valaki használta volna.

Hogy az adagiumot Caelius szövegének belső összefüggése és a hazai előfordulások teljes hiánya ellenére is élő, magyar szállóigének tartották, véleményem szerint abban leli magyarázatát, hogy a nemzetkarakterológiai közhelyek egy olyan csoportjával hozták rokonságba, melynek kifejezései valóban a legáltalánosabb toposzok közé tartoznak, csakhogy éppen erről Caelius Rhodiginus egyáltalán nem beszél. Az olasz humanista az éghajlat és jellem kapcsolatáról értekezik, s ezt a fejtegetést még száz év után is elég meggyőzőnek tartották, hogy hivatkozzanak rá;³⁷ ügyet sem vet azonban Hungária természeti gazdagságára, amire később adagiumot vonatkoztatták, s amiről különben csakugyan beszélhetett volna, de mint másban, ebben a tekintetben is szabadon, belátása szerint kezelte a közhelyeket.

Márpedig Pannonia földjének termékenysége a legősibb közhelyek közé tartozik, ami rólunk az európai irodalomban meggyökeresedett. Középkori történetíróink szerint Magyarország és Erdély Istentől kiutalt, minden földi javakban bővelkedő Kánaán, melynek hírével aztán - egyelőre ismeretlen utakon és módon - megtelt egész Európa. Freisingeni Ottó földi paradicsomnak nevezi, de ezzel a jelzővel tiszteli meg a XIX. század elején Karl Julius Weber is *Demokritosában*; Szent Bernát Erdély gazdagságáról hallott, tudnak róla a XVI-XVII. század

³⁵ *Caelius*: „Affectant [Pannonii] praecipue studia haec nostratia”. (1599. 854.) - Erasmus bevezetése Adagiumainak minden kiadásában megvan. - Grammatici Latini. I. Ed. H. Keil. Lipsiae, 1857. 276. 462.; IV. Lipsiae, 1864. 402.

³⁶ A rím alkalmazásáról: Ad Herennium. IV. 28. *Quintilianus* Inst. Or. IX. 3. 65-80. *Erasmus* Adagiumainak előszavában „...constant uel eiusdem aut similis iteratione uocis...”

³⁷ *Christophorus Besoldus*: De natura populorum, Tubingae, 1619. 5. 12-13. 17.

geográfusai és politikai írói, akik éppen e gazdagságot szeretnék a Habsburg birodalom számára értékesíteni.³⁸

Itthon természetesen folyamatosan élt és fejlődött a közösségi tudat e fontos eleme, s a rendiség kialakulásakor más, még kidolgozandó vonásokkal együtt forradalmi változáson ment keresztül. Már Turóczi-Trostler József utalt általánosságban e fordulatra; Kardos Tibor meghatározott irodalmi műre hivatkozva később azt emeli ki, hogy az új korszakot jelző átalakulás irodalmilag a Pannoniáról írott versekben fogható meg leginkább, melyek között Hagymási (Cybeleius) Bálinté az első, s a hasonló hangvétellel írottak sorában ott jeleskedik a Horváth-Stansich Gergelynek ajánlott *Ode de fertilitate Hungarica*.³⁹ Ilyen tárgyú költeményeket emlékezetből sem nehéz idézni, de ha utána járunk, még többet lehetne találni. Nem hiszem azonban, hogy akár Hagymási verse, akár a szülőföld iránti szeretet más, írásos vagy szóbeli megnyilatkozása forrása lehetett Caelius Rhodiginusnak, mikor adagiumát papírra vetette, mert ilyen formában az egyetlen ismert műben sem található meg. Itt is érvényes, hogy senki sem akarhatta magára és személyén keresztül országára venni az önelégült provincializmus bélyegét; különösen olyan korban nem, amikor a közösségi tudat figyelme a korábban kevésbé méltatott irodalomra, s vele a művelődés egészére kezdett kiterjedni, s ez az új alkotóelem olyan értelemben kapcsolódott a nagyon régivel, a föld termékenységének hangoztatásával, hogy az ország szellemi tehetségeiben épp oly gazdag, mint természeti kincsekben.⁴⁰

³⁸ A tengernyi adatból csak néhányat említhetek. *Freisingeni Otto*: „...tam innata amenitate faciei leta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradysus Dei vel Egyptus spectabilis esse videatur.” (Id. kiad. 39.) Szükséges azonban megemlíteni, hogy a „földi paradicsom” megjelölés sem nem egyedi, sem nem eredeti: *Frölich* a Medullában hét spanyol, francia és olasz helyet (tartományt, várost) illet ezzel a kitüntető címmel (27. 53. 83. 102. 269. 291. 326.). Mindezek stilisztikai forrására idézem Ekkehard IV. sorát: „Qui pulcher visus locus, effice sit paradysus.” (*E. Faral*: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Paris, 1924. 104. Vö. még *Alexander de Villa Dei*: Doctrina. ed. D Reuchling, Berlin, 1893., a 654. sor és jegyzete.) - *K. J. Weber*: Democritos. X. Stuttgart, 1863. 30.: „Ungarn ist das Paradies und die Kraft der Österreichischen Monarchie.” - *Szent Bernát*: De consideratione ad Eugenium papam. L. IV., c. 5. (Jaurini 1742. 187-189.) - *Sebastian Franck*: Weltbuch. Tübingen, 1534. fol. 80-81.: „Diss fruchtbar, goldreich, habhaftig, wolbewart kunigreich, voller marmor, metal, vihe, weyd, saltz vnd wild, auch an vil orten reich an wein.” *Michael Neander*: Orbis terrae divisio compendiaria. Lipsiae, 1589., egy magát meg nem nevező író Bécsben 1582-ben kelt levelében (Epistola continens hodoeporicon navigationis ex Constantinopoli in Syriam. li3 lev.): „Est... Vngaria hominum robore, coeli elementia, soli fertilitate, pabuli iumentorumque et metallorum omnis generis, vinique bonitate et copia, nauigabilium fluminum, et irriguorum amnium commoditate, praestantissimis annumeranda Europae, Asiaeque prouincijs, plaerisque etiam praeferenda.” - *Oldenburger*: Thesaurus. IV. 424. „pronunciare licet in universum de regno Hungariae, quod tota Europa non habeat similem felicitatem terrae.” E képzetkörhöz tartozik a folyók, különösen a Tisza halban való bősége, az aranyat termő szőlőtő stb.

³⁹ *Turóczi-Trostler József* id. tanulmánya; *Kardos Tibor*: A magyar humanizmus kora. Bp. 1955. 266-67. - Hagymási verse *Ioannes Baptista Pius* Elegidia (Bononiae, 1509) c. kötetében jelent meg, újabb kiadása: *Valentinus Cybeleius Varasdiensis*: Opera. Bp. 1939. 2-4. A Horváth-Stanchichnak ajánlott ódát *Hegedüs István* adta ki (Analecta recentiora. Bp. 1906. 364-367.). - *Verancsics Antal* Összes művei XII. Bp. 1875. (MHH Írók XXXII.) 3-4.: De Transilvania; *Bocatiust* (Óda Magyarország termékenységéről) Geréb László fordította magyarra (Pásztortűz 1941. 20-21), *Csuzi Cseh József* De summa fertilitate Hungariae címmel írt magyar verset. (*Esze Tamás*: Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója. ItK 1964. 282-284.)

⁴⁰ Nagyon tanulságosak *Caspar Ursinus Velius* Bekény Benedekhez intézett ajánlásának azok a sorai, melyekben bejelenti, hogy kiadja Szalkai László néhány versét: „Qui vir ullus solus documento esse potest exteris nationibus, ut aliarum rerum omnium, quas natura ad usum, cultumque vitae humanae

Az *Extra Hungariam non est vita* tehát a rendiség korai szakaszában az új közösségi tudat kifejezője nem lehetett, a hazaiak nem használták, második részét minden valószínűség szerint az olasz humanista maga szerkesztette. Jellege és értéke ezek szerint nem hasonlítható a Bernardino Tomitanónál olasz fordításban megőrzött magyar szerelmes verséhez, de még a Johannes Antonius Maginus földrajzkönyvében megjelent Erdély-fejezethez sem, amelyet a szerző egy ugyancsak Pádovában tanuló magyar diák, bizonyos Joannes Hortylius tájékoztatása alapján dolgozott ki. A mohácsi csatavesztés és főleg Buda elfoglalása után a hazaiak tudatában a „gazdag” föld motívumához, latin verselőknél és magyar énekszerzőknél egyformán, egyébként is a gyász, a panasz, a romlás (*luctus, querela, ruina*) még részletesen feltárandó képzetei tapadtak.⁴¹ Caelius Rhodiginus adagiuma a *Lectionum antiquarum libri* összefüggéséből kiszakadva, másfél évszázaddal később, német irodalmi források közvetítésével került el Magyarországra, hogy a rendiség egy későbbi szakaszában, jól körülhatárolható körben váljon egy ideig valóban élő szállóigévé.

produxit copiam, atque ubertatem afluere, ita animos sublimes, et ingenia excelsa, ac natura, Pannoniis minime deesse.” (Nenia serenissimae dominae Mariae reginae Pannoniorum, de obitu... dominae Elisabethae reginae Danorum sororis dulcissimae 1526. Kéziratos másolatot használok, OSzK Fol. Lat. 3494. fol. 171.)

⁴¹ *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 301-303. - *Joannes Antonius Maginus*: Geographiae tum veteris, tum novae, volumina duo. Arnhemii, 1617. 156a lap. Valószínűleg a fejezethez fűzött 54 jegyzetről van szó. - Néhány példa a hangulatváltozásra: Pannoniae lvtvs. Cracouiae, 1544. (RMK III. 356.), új kiadása *Weszprémi Istvántól*, Bécs, 1798. Egyetértettek vele Stöckel és a Révaiak (*Frankl Vilmos*: Réway Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538-1555. Pest, 1873. 68.), *Paulus Rubigallus* és *Zsámboki*: Hodoeporicon, VVittenbergae, 1544. D-E lev. (RMK III. 357.); ДНМНГОПІАІ. Basileae, - 1552. 87-88. (RMK III. 402.). - *Georgius Purkircher*: Divi Ferdinandi I. ...manibus sacrum Pannonia lugens. Viennae, 1565. (RMK III. 537., kéziratos másolata: OSzK Fol. Lat. 3494. ff. 177-180.) - *Forgách Simon* levele Istvánffyhoz. 1593. jan. 24. (Történeti Tár, 1889. 350.) stb.

III. fejezet

A szállóige Caelius Rhodiginus könyvén kívüli életének és Magyarországra származásának első jelentős állomása a rendelkezésre álló adatok szerint Tobias Magirus odera-frankfurti egyetemi tanár (1586-1652) *Eponymologium* c. könyvének 1651-ben megjelent kiadása, melynek szerzője teljesen új összefüggésbe állítva belefoglalta azt munkájába.⁴² Az *Eponymologium* kiemelkedő személyekre és helyekre vonatkozó elismerő vagy bíráló megjegyzéseket tartalmaz; forrása a korábbi irodalom, rendje lexikális. Daniel Georg Morhof megjegyzése szerint a munkát azok a diákok használhatták jól, akiknek beszédet vagy disszertációt kellett írniok.⁴³ A híres magyarok közül az első kiadás csak Dudith Andrást és Zsámbokit említi, a második kiadás még pótlólag a nálunk is működött német Albert Grawert. Magyarország mindkét alkalommal Pannonia néven címszó benne, de alatta csak egy utalás olvasható: „Vide Hispalis”. A ma Sevillának ismert spanyol városnál aztán a következő sorokat találjuk:

...de ea omnium recte sentientium iudicio factum diverbium, quem Deus amat, huic domum ac victum Hispali largitur. Theatrum Urbium, et Paulus Merula.

Eundem in morem Pannonii olim de suo solo: Extra Pannoniam non est vita, aut si est non est ita. Referente Caelio Rhodigino, l. 21. c. 24.

A szállóige tehát képzettársítással került a Hispalis címszó alá, és ha szerepét a mű egészében nézzük, olyanképpen jellemzi Magyarországot, mint Németországot a becsületesség és a méltóság, vagy Ausztriát az a kitétel, hogy „a föld pajzsa és a birodalom szíve”. Figyelemre méltó a szövegben, hogy Magirus szerint a mondás „egykor” járta, vagyis egykorú használatáról nem tud. Még fontosabb a szállóige további sorsának szempontjából, hogy az író félreérthetetlenül Magyarország természeti gazdagságára vonatkoztatja, noha - mint említettem - Caelius erről nem beszél: így kapcsolódik az akkoriban is elevenen élő érzés irodalmilag közhelyszerű kifejezéseéhez, így vész el belőle teljesen a gúnyos értelem, s ezáltal válik lehetővé a tényleges hazai használat, ami nyilvánvalóan csak a szállóige megtisztelő értelmezésében képzelhető el. Magirusnak kell tulajdonítanunk végül, hogy megkezdte Caelius adagiumának nyelvi átalakítását; ő az első, aki a két részt egységnek vette, a sit és az esse helyett szóismétlést vállalva est-et írt, és a tamen szó kihagyásával a rímes mondásnak némileg versszerű lejtést adott.⁴⁴

Kérdés persze, hogy mindezt Caelius könyvének közvetlen ismerete alapján tette-e Magirus, vagy már hozzá is másodkézből jutott el a szállóige. Az első feltevés mellett szól az, hogy az

⁴² A könyv második kiadásához jutottam hozzá. Teljes címe: *Eponymologium criticum, Complectens cognomina, descriptiones, elogia et censuras personarum ac rerum cum veterum tum recentium bello ac pace insignium; ex variis scriptoribus collecta, nunc duplo quam olim auctius editum cura Christiani Wilhelmi Eybenii. Francofurti et Lipsiae, 1687.* A könyv minket érdeklő része változatlanul ment át az első kiadásból a másodikba. Magirus munkáját már Turóczi-Trostler József ismerte.

⁴³ Polyhistor literarius. I., ed. 4. Lubeceae, 1747. 242.: „Per se aptus sit entymemata subministrare Orationum aut Dissertationem aliquam scripturo. Magno sane taedio ac labore sublevat ille quaerentes, dum sub specialibus titulis adferuntur sententiae ejusdem argumenti.”

⁴⁴ Magirus Hispalisról és Pannoniáról: i. m. 445. 635.; Ausztria „terrae clypeus et cor S. R. Imperii” (96); „Germaniae probitas nativa et gravitas”. (386.) A spanyol városról szóló mondást a magyarországi Frölich is leírta (Medulla 26-27.): „Vulgo in Hispania dici solet: Homini, quem Deus amat, Hispali domum largitur et victum”. Nyilvánvalóan egy Magirusszal közös forrásból való.

olasz humanista önálló címszót kap, ami ebben az időben már nem lett volna feltétlenül kötelező; Magirus tollára következethetünk abból is, hogy a német professzor más idézetekkel, egyebek között a Caeliusszal foglalkozó Erasmus-helyekkel kb. ugyanolyan szabadon bánik mint a szállóigével, a hű idézés mai értelemben vett fogalmát nem ismeri.⁴⁵ Súlyos érv lehetne viszont az eredeti mű használata ellen, hogy Magirus helytelenül, a 21. könyv 24. fejezetéből citálja a szállóigét, márpedig egyetlen kiadás sincsen, sőt el sem képzelhető, amelyben a nála megadott helyen állhatna. Joggal tehető fel azonban, hogy a tévedést a szerző felületessége vagy sajtóhiba okozza. Magirus ugyanis más esetben is gondatlan: Caeliusról szólva idézi Julius Caesar Scaliger egy disztichonát, de ez nem tőle való, hanem Latomus Bergamustól. A két szerzőt úgy keverhette össze, hogy epigrammaik a forrásul használt Paulus Ioviusnál egymás után vannak lenyomtatva.⁴⁶ Sajtóhiba viszont azért képzelhető el, mert a Magirusnál megadott 21-es szám a megfelelő könyv megjelölésére téves ugyan, de pontosan megadja a fejezetet, amelyben a szállóige valóban megtalálható, egy római XVIII. pedig olvasható hibásan XXIV-nek.

Ha Magirusról még valószínűsíteni lehet, hogy látta Caelius könyvét, a későbbi szerzőknél a kérdés már fel sem vethető, mert minden további utalás közvetve rá, közvetlenül pedig Johann Andreas Quenstedt wittenbergi professzor *Dialogus de patriis illustrium doctrina et scriptis virorum* c. könyvére megy vissza.⁴⁷ A maga korában sem mindennapi módon megszerkesztett műben a szerző a földrajzot és a historia litterariát olyképpen keresztezi, hogy a geográfiai írók Ptolemaeus óta elfogadott sorrendjében haladva, országok, ezeken belül pedig városok szerint csoportosítva sorolja elő az írókat. A vaskos könyv anyaga persze nem eredeti, nem is lehet az; számunkra egyedül az a fontos, hogy rengeteg forrása között említi Tobias Magirust is, mégpedig nem hivatkozásból. Magyarország (Pannonia) leírása ugyanis a következőképpen hangzik:

Pannonia solo foecunda, viris fortis, armisque ac opibus maxime valida quondam regio. Coelius Rhodiginus lib. 21. cap. 4. Pannonios olim de suo solo dixisse refert: Extra Pannoniam non est vita, aut si est, non est ita. Unde et benedictissimam terram vocat Michael Neander in descriptione Orbis terrarum. ... Cedit autem Hungaria nulli regioni terrarum hominum robore, pecorum foecunditate, ubertate soli, metallorum copia, coeli autem tempestate et pulchritudine situs omnibus Orbis regionibus suo jure anteferenda est, si Michaëli Neandro credimus loc. Cit. id. affirmanti.

Az „olim” szó és a 21. könyv idézése kétségtelenné teszi, hogy Quenstedt Magirust követte s csak sajtóhibának tulajdonítható, hogy 24. fejezet helyett 4-et ír. Magirus nevének elhallgatásán különben ne akadjunk fenn, mint ahogy ne csodálkozzunk azon sem, hogy nem a citált Neander, többek között egy XVI. századi, több kiadást megért földrajzi tankönyv írója vetette

⁴⁵ Neander id. földrajzának 1589-i kiadásában még a kiváló filológusok között szerepel (130-131.), Pádovánál méltatást kap (153.). - Erasmus eredeti szövege (Proverbiorum chiliades. Basileae, 1518. 15.) Magirusnál a 706. lapon.

⁴⁶ Paulus Iovius: Elogia doctorum virorum. Basileae, 1571. 261-262. - Itt említem meg, hogy van Magirusnak egy Theatrum gloriae c., év nélkül megjelent könyve, melyben a 102. lapon ugyancsak „lib. 21. c. 24.” hivatkozással található a szállóige.

⁴⁷ A második, változatlan kiadást használok: Dialogus de patriis illustrium doctrina et scriptis virorum, omnium ordinum et facultatum, Qvi ab initio Mundi per universam terrarum Orbem usque ad annum M. DC. claruerunt; Exhibens Plerorumque doctorum Encomia, praecipua scripta et aetatem; itemque Regionum et Urbium per Europam, Asiam, et Africam descriptiones, autore Joh. Andrea Quenstedt... Ed. 2. Wittebergae, 1691.

papírra azt a részletet, amit Quenstedt felhasznált, hanem pusztán kiadta; a voltaképpeni szerző ugyanis egy meg nem nevezett bécsi levélíró.⁴⁸

Quenstedt teljesen beleépítette a szállóigét a Magyarország bőségét hirdető közhelyek közé. Már csak az hiányzott, hogy a magyarországiak is a szülőföld szeretetét kifejező irodalmi kifejezések közé sorolják. Erre az utolsó lépésre Wittenbergben minden lehetőség adva volt, mert a külföldi egyetemekre kiutazó hazai evangélikusok igencsak megfordultak Luther városában. Nem meglepő tehát, hogy kevéssel a wittenbergi professzor könyvének megjelenése után a jól előkészített recepció megtörtént. A soproni Rosner Mátyás 1660-ban földrajzi disszertációt írt és védett meg szülővárosáról. A dolgozatot maga szerkesztette össze, s mint-hogy ennek keretében általában is szólnia kellett Magyarországról, úgy oldotta meg feladatát, hogy a korban szokásos átfogalmazással átvette, amit Quenstedt *Dialógus*ában Pannonia címszó alatt talált:

Nobilitatem... hujus terrae quod attinet, est eadem velut quidam naturae thesaurus, pleno copiae cornu instructissimus, in cujus ubertatem, foecunditatem, amoenitatem, vini, frumenti, pecorum, piscium, auri, argenti, salis, lapillorum etc. copiam, Coelum terra et aer quasi conspirasse videntur; Unde etiam benedictissimam terram eam vocat, Michael Neander, in descript. Orbis Terrarum; Asserit quoque de ea: Hungariam nulli Regioni terrarum, hominum robore, pecorum foecunditate, ubertate soli, et Metallorum copia cedere, Coeli autem tempestate et situs pulchritudine omnibus orbis Regionibus, suo jure antefendum esse. Coelius vero Rhodiginus Lib. 21. cap. 4. Pannonios olim de suo solo (quod nunc Hungaria est) dixisse refert: Extra Pannoniam non est vita, aut si est, non est ita. Quae testimonia omnia merito notanda, cum veritati consentanea sint.⁴⁹

Az első, bevezető mondat kétségtelenül Quenstedten alapul, csak hogy Rosner jócskán felduzzasztotta Hungaria gazdagságát hirdető, korántsem eredeti bővítményekkel; a leírás második fele szóról szóra a wittenbergi professzortól való, de a soproni diák saját előadásában úgy állítja be az átvételt, mintha egyenesen Neandertől származnék. Rosner nyilvánvalóan színét sem látta a XVI. századi földrajzi tankönyvnek, mint ahogyan soha nem volt a kezében Caelius *Lectionum antiquarum libri*je sem, mert különben nem írná az irodalmi hagyomány Magirus-Quenstedt vonalának megfelelően teljesen hibásan, hogy a szállóige az olasz humanista könyvének 21. részében található. Ma plágiumnak minősítenénk ezt az eljárást, de akkor nem számított annak; annyira nem, hogy a disszertációhoz maga Quenstedt is írt üdvözlő verset, a legnagyobb elismeréssel méltatva a disszertánst és teljesítményét. Amit elmond, az persze nem más, mint a kor literatúrájának szabályai szerint a hasonló alkalmakkor megverselendő közhelyek halmaza, s ma Rosner Mátyás dolgozatában sem lehet bármit is felfedezni, ami kiemelné a XVII. századi német egyetemeken beláthatatlan tömegben termelt disszertációk közül.

⁴⁸ A Quenstedtnak megfelelő helyet *Neander: Orbis terrae partium succinta explicatio*. Lipsiae, 1589. c. művében találok egy névtelen író Bécsben 1582-ben kelt levelében, idéztem a 38. jegyzetben. *Neander e passzusa* már előbb belekerült Elzevir *Respublica-sorozatának* magyar kötetébe (*Respublica e status Regni Hungariae*. 1634. 43.: „Terra fertilitate nulli ex omnibus paene Europae regionibus cedit” (és innen *Oldenburger Thesaurus*ába, IV, 424.).

⁴⁹ *Dissertatio geographica. Exhibens Descriptionem breviorē... Sempronii. ... Quam in Almo ad Albim Athenaeo, praeside. ... Jacobo Schnizlero Cibirio-Transylvano, Praeceptore Suo honorando, Publicae ac Placidae Eruditorum συζητήσει subjecit Autor et Respondens. Matthias Rosner. Sempronio-Hungarus. VVittebergae 1660. (RMK III. 2129.) A3 lev. §. 4.; életéről: Szinnyei XI. 1194-95.*

A szállóige történetének szempontjából azonban nagyon fontos dokumentum, mert Rosner Mátyás az első hazai születésű ember, aki Caelius adagiumát leírta. A soproni disszertáns pontosan átvette azt az alakot, amit forrásában talált; a XVII. század második felében élő magyarországinak szemet szűrt azonban, hogy hazája az akkor már keresetten régies Pannonia néven szerepel benne. Egy zárójelben tett megjegyzéssel felhívta tehát rá a figyelmet, azonosította az akkoriban használatos Hungaria nevezettel, de nem modernizálta a szállóigét. Oka sem volt erre: az adagiumra a Pannonia szó ütötte rá a stiláris régiség bélyegét, és semmiképpen nem lehetett célja az antikvítás nyelvi nyomának eltüntetése, mert meggyőződése szerint régi, a maga korában már nem élő szállóigét újított fel; eljárásából világos viszont, hogy valóban élő és a jelenre vonatkozó mondássá csak akkor válhatott Caelius adagiuma, ha már a Pannonia szót a közhasználatú Hungaria váltotta fel benne.

Nagyon valószínűtlen, hogy éppen e rövid, alacsony példányszámban kiadott disszertációcska hozta volna divatba. Sokkal hihetőbb, hogy a Wittenbergben megfordult magyarországi evangélikus diákok, túlnyomórészt németek és szlovákok, kapták fel és terjesztették mind Németországban, mind Magyarországon. A szállóige hazai előfordulásának következő adata ugyanis hasonlóképpen Luther városával, közvetve valószínűleg Quenstedt művével áll kapcsolatban. Lazari Ágoston (1635-1693), aki Rosnerral egy időben (1659-1660) volt wittenbergi hallgató, lőcsei német lelkész korábban beszédet mondott az 1684-ben elhunyt id. Spielenberger Dávid temetésén. Egyebek között felidézte Lőcse ostromát, 1683. dec. 10-ének éjszakáját, amikor kigyulladt a város, utalt a bajokra, szenvedésekre, majd így szólt:

Ihr lieben vorfahren, wo bleibet euer Sprichwort, Extra Pannoniam non est vita: aut si est vita, certe non est ita. Ausser Ungarn ist kein Leben: oder so ja noch anderswo ein Leben; ists doch nicht eben. Wir eure Kinder, reden anjtz gar anders: In Pannonia non est vita: aut si est vita, certe non est ita. In Ungarn ist kein Leben, oder so ja noch ein Leben, ists doch nicht so eben. Also hat uns Gott durch oberwehnte Züchtigung zur Erkantnuß der Sünden bringen wollen...⁵⁰

Lazari Ágoston véleménye szerint a szállóige éppúgy régi, mint minden XVII. századi használójánál, értelme azonban más: Magirustól Rosnerig mindenki Magyarország természeti bőségére vonatkoztatta, a lőcsei pap a régi Hungária boldog életét általában kívánja felidézni vele. A két értelmezés közötti különbség nem áthidalhatatlan, de nem is lényegtelen. Lazari olyasféléképpen idézi a „rég jó idöket” a szállóigével, mint később Tóth Béla, csak persze egészen más elvi alapon, s a lőcsei pap mondatait nem igen szabad másképpen értelmeznünk, mint hogy a szállóige érvényességi köre az ő idejére még a történeti szférában sem szilárdult meg teljesen.

Ugyanez mondható a nyelvi formáról is. A Pannonia szó megmaradt benne, mint Magirusnál és Quenstedtnél, a toldalék alakja azonban teljesen átalakult, majdnem vers lett belőle. A szállóige négy rímmel büszkélkedhetik (Hungária, vita, vita, ita), szóismétlésekkel gazdagodik (vita, est), a második rész két tagjának szótagszáma majdnem azonos (5, 6). Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon a lőcsei pap alakította-e át ilyen ügyesen a szállóige nyelvi alakját, vagy már huzamos használattal lecsiszolt formában készen kapta. Ebben a vonatkozásban érdemel figyelmet a német fordítás, amely olyan pontosan visszaadja a latin rímeket (Leben, Leben, eben), hogy ugyancsak felvethető az eredetiség kérdése. Ha pedig két változat ilyen

⁵⁰ Az íróról: *Johann Samuel Klein*: Nachrichten. Leipzig-Ofen, 1789. I. 192.; *Szinnyei* VII, 929-930. Műve: *Status Christianorum in hoc Statu. Frommer Christen Zustand in diesen Thränen-Land. Leutschau, 1684.* (RMK II. 1546.) B3 lev. Spielenberger Dávid halálára még két másik kiadvány is megjelent. (RMK II. 1549., 1550.)

gyanútkeltően ügyes, nem kis valószínűséggel következtethetjük, hogy a szállóige mindkét nyelven már elég tartós és párhuzamos használat után került bele a Spielenberger Dávid fölött mondott halotti beszédbe.

Az első hazai előfordulásokkal nagyjából egy időben mutatható ki a szállóige németországi elterjedése. Egyetértek Tolnai Vilmossal: szerintem is Carpszov lipcsei professzorról szóló adat az első a szállóige kinti divatbajöttére, akiről Karl Julius Weber azt jegyezte fel, hogy minden emlékkönyvbe a következő jelmondatot írta be: „Extra Lipsiam non est vita, si est vita, non est ita”.⁵¹ Ha a feljegyzést teljesen hitelesnek tételezzük fel, a három rím, a kétszeres szóismétlés, valamint a szállóige második részében a két tag azonos szótagszáma (4, 4) miatt a nyelvi alak ebben tekinthető a legfejlettebbnek, legcsiszoltabbnak, mondhatni véglegesnek; minthogy azonban Tomka-Szászky János világföldrajzában valamivel később nem pontosan ez az alak szerepel, vagy azt kell hinnünk, hogy Weber a későbbinek látszót vetítette vissza a múltba, vagy pedig - ami valószínűbb - a szállóigének több változata élt egymás mellett.

Joggal merül fel persze az a gondolat, hogy Carpszov - Tolnai Vilmos helyes megállapítása szerint Johann Gottlob Carpszov - a szállóigét a magyaroktól teljesen függetlenül, lipcsei helyi hagyományra támaszkodva használta. Nem nagyon valószínű azonban, mert több mint egy évtizedes professzorsága idején nemcsak elég sok magyarországi diákkal kellett találkoznia, és így volt alkalma átvenni tőlük a szállóigét, hanem kifejezetten támogatta is őket. Barátságos magatartásának legkiemelkedőbb emlékét Rotarides Mihály *Lineamentájában* tisztelhetjük, melyet a XVIII. század egyik legkiválóbb hazai irodalomtörténésze az akkor már Lübeckben szuperintendensi méltóságra emelt Carpszovnak ajánlott.⁵²

A szállóige lipcsei eredetének feltételezését teljesen valószínűtlenné teszi, sőt a Carpszovnál előforduló közhasználatra csiszolt nyelvi alak magyarországi meglétét bizonyítja az a további adat, amelyet a Rezik-féle *Gymnasiologia* Matthaeides Sámuel által kibővített változatának egy korai fogalmazványa őrzött meg. Ebben, mégpedig a zsolnai evangélikus iskola leírásában olvassuk a következő sorokat:

Zolna est Incltyi Comitatus Trenchiniensis prope Vagum navigabilem fluvium Oppidum, in ipsis Poloniae, Silesiae et Moraviae confiniis, suburbibus instructum, abundans hortis et iis, quae ad vitam cum voluptate transigendam faciunt, juxta vetus illud proverbium: Extra Solnam non est vita, si est vita, non est ita. Celebris est cerevisia Solnensis, nec minus celebre olus Solnense, de quo circumfertur illud: Olus Zolnense, librum Galgociense, lac pressum Lyptoviense, vinum Semproniense, rubrum Vágh-Uyhelliense decus est et gloria mensae.

A szállóige Zsolnára alkalmazott változatát nem lehet az író futó ötletének tartani, mert a későbbi lerövidített szövegben egyetlen szó változtatás nélkül megtalálható:

⁵¹ Karl Julius Weber: Democritos III. Stuttgart 1862. 390.: „Mann sammelte sie [die Dissertationen] und schrieb sie in Zeiten, wo Carpsov in alle Stammbücher schrieb: Extra Lipsiam non est vita, si est vita, non est ita.” - Tolnai Vilmos: Szállóigék. Magyar Nyelvőr, 1902. 65-66., de Gottlob helyett nála Gottlieb áll. - A formai kérdésekről általában Friedrich Seiler: Deutsche Sprichwörterkunde. München, 1922. 180-231. ír.

⁵² A Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon. II. Leipzig, 1787. 133-136. szerint Carpszov 1713-30 között volt Lipcsében teológia-professzor, mint lübecki szuperintendens halt meg 1767-ben. Rotarides és Carpsov kapcsolatáról: Paul Kárpáti-Béla Szent-Iványi-Andor Tarnai: Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift). Berlin, 1965. 224.

Zolna est oppidum Inclyti Comitatus Trenschiniensis prope Vagum navigabilem fluvium in ipsis Poloniae, Silesiae, Moraviae confinibus situm, lapideis domibus in figura quadranguli dispositis et amplis suburbiis instructum, abundans hortis, et eis, quae ad vitam cum voluptate transigendam faciunt, iuxta vetus illud proverbium: Extra Solnam non est vita, si est vita, non est ita.⁵³

Meggyőződésem, hogy a Zsolnára alkalmazott változat ugyanolyan behelyettesítéssel jött létre, mint a lipcsei; az pedig az egész Magyarország és a kis Zsolna nagyságrendbeli különbségéből adódik, hogy ami a nagy egységre vonatkoztatva az istenadta föld természeti gazdagságát jelzi, a résszel kapcsolatban a gasztronómia területére esik. Kiemelendő továbbá, hogy az adagiumot Matthaeides Sámuel (még a zsolnai változatban is,) nagyon réginek, de nem „egykor” használatosnak ítélte. Az adott esetben ez nem igen jelenthet mást, mint hogy a helyi zsolnai variánsnak már hosszabb idő óta közszájon kellett forognia. Bizonyosnak, vehető az is, hogy forrását a lejegyző nem ismerte, mert a tudóskodásra amúgyis hajlamos korban feltétlenül felrajzolta volna mögéje az irodalmi múlt előkelőséget kölcsönző távlatát. Hasonlóképpen nem sejtette a szállóige irodalmi forrását, és csak szóbeszédben hallhatta Tomka-Szászky János, aki - mint már említettem és idéztem - Magyarország természeti gazdagságának illusztrálására felvette világföldrajzába.

Tolnai Vilmos 1902-ben megjelent cikke óta ismeretes, hogy a világföldrajzon kívül előfordul a szállóige a Bél Mátyás neve alatt szereplő magyar földrajzi *Compendium*ban is a következőképpen:

Hungaria, totius Europae Regnorum, pulcherrimum est. Nam, et situs amoenitate, et foecunditate, oppido excellit. Proinde, nec solo, nec coelo, vlli Regno secundum est. Vnde, et Hungarorum illud prouerbium, coepisse dicas: Extra Hungaria non est vita, si est vita, non est ita. Et habent, profecto, cur hoc glorientur Hungari. Nam, nec annonam, nec metalla, praestantissima etiam, aut alia commoditatis subsidia, desideraueris.

A *Compendium* először 1753-ban, majd előszóval ellátott, javított és bővített változatban 1767-ben jelent meg Pozsonyban. A kiadó egyik változatban sem tüntette fel a nevét, de tudjuk, hogy Tomka-Szászky Jánossal azonos, aki valószínűleg a nagy tudós iránti tiszteletből hallgatott saját személyéről, és ezért igyekezett az előszó szerint még az 1767-i átdolgozásban is lehetőleg mindazt megtartani az eredetiből, amit csak lehetett.⁵⁴ A *Compendium* nem más, mint Bél Mátyás be nem fejezett *Notitiájának* rövid kivonata, de nagy kérdés, hogy ő írta-e még a szöveget, vagy Tomka-Szászky szerkesztette-e össze a tudós halála (1749) után a nyomtatásban megjelent részekből és a hagyatékban talált kéziratokból. A szerzőség, pontosabban a kivonatot fogalmazó toll gazdájának megállapítására - más adat nem állván rendelkezésre, - összevettem a Tomka-Szászky neve alatt megjelent világföldrajz Magyarországot tárgyaló részének szövegét a *Compendium*éval, de szószerinti egyezéseket nem találtam, s emiatt azt kell gondolnom, hogy a rövid magyar geográfia valóban Bél Mátyás műve.

⁵³ A berlini Humboldt-egyetem finnugor-intézetének könyvtárában. Ms. 37. ff. 292-293. - OSzK. Fol. Lat. 59. f. 123.

⁵⁴ *Compendium Hvngariae geographicvm, ad exemplar Notitiae Hvngariae Novae Historico-Geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. ... divisvm. Posonii, 1753.; editio altera auctior et correctior. Posonii, 1767.* A második kiadás előszavában: „Illud tantum monendum esse iudicaui, me, causisse quam diligentissime, ne quid, ex labore hoc, curis multis de historia Geographiae Hungariae immortaliter meriti, Matthiae Belii, quod salua veritate retineri poterat, expungeretur. Commendant compendium eius, ordo, methodus, et diuisiones cuiusvis provinciolae, seu comitatus, suas in partes, processus nostri vocant, vrbes, arces et oppida.”

Ezt a véleményt erősíti, hogy a szállóige nyelvi alakja sem egyezik meg a világföldrajzban fellelhető változattal; tetszetősebb, hangzatosabb annál, a magyarországi használatban kiszírozódott, legtökéletesebb, végleges forma, ami rendelkezésre áll. A három rím és a két szóismétlés miatt a Lazari-féle változat közvetlen leszármazottjának látszik, de Pannonia helyett a Hungaria szót tartalmazza, és második felének két tagja teljesen azonos szótagszámú (4-4). Ebben pontosan egyezik ugyan a Rezik-Matthaeides-féle *Gymnasiologiában* található variánssal, de Bélnél véglegesen tisztázódik az értelmezés köre: a rész, Zsolna helyett az egészről, Magyarországról szól, s annak is hagyományosan elismert természeti gazdagságáról.

A szállóige nyelvi alakjának fejlődésében ezzel a csúcsponthoz érkeztünk el. Kiemelendőnek tartom, hogy a „legtökéletesebb” formát Bél Mátyás adta neki, a régi Magyarország földrajzá-
nak és történetének akkoriban legtudósabb kutatója. Hogy e végső megoldás milyen szövegek alapján valósult meg, nem nehéz megállapítani. Ami a nyelvi formát illeti, olvasnia kellett a berlini *Gymnasiologia*-kéziratot a zsolnai variánssal, mert ezt Matthaeides maga juttatta el hozzá, s benne néhány helyen Bél sajátkezű írása olvasható. Egy helyen felsorolja a beszerce-
bányai evangélikus rektorokat, másutt bejegyz, hogy szívesen szolgáltat adatokat a pozsonyi iskola történetéhez, ha a szerző jó másolatot küld neki.⁵⁵ Az a tény, hogy Bél Mátyás változata filológiailag hiánytalanul levezethetőnek bizonyul, még korántsem azt jelenti, hogy valóban így is jött létre; valószínűbbnek tartom, hogy a nagy pozsonyi tudós az ismeretlen eredetűnek tartott, szövege szerint már nem réginek, s egyúttal élőnek, használatosnak minősített szálló-
ige egy másik élő változatát írta le a *Compendium* elején.

Nekünk, magyaroknak azért is nevezetes Bél földrajza, mert Losontzi Hányoki István innen emelte be a szállóigét a *Hármas kis tükör* geográfiai részébe:

K.: Minémü földe vagyon [Magyarországnak]?

F: Igen áldott és termékeny, melly a' természetnek majd minden javaival bővelkedik.

K.: Köz-beszédben mit mondanak felőle?

F.: Extra Hungariam non est vita: si est vita, non est ita. Nints jobb élet, mint Magyar-
Országban.⁵⁶

A szállóige értelmezése és nyelvi formája a forrás felől a legkisebb kétséget sem hagyja; az átvétel jelentősége abban áll, hogy a *Hármas kis tükörrel* a többnyelvű, német és szlovák értelmiségiek köréből csak magyarul (és természetesen latinul) értőkhöz került át, mégpedig a legcsiszoltabb formában. A nagykörösi református rektor népszerű tankönyve később több mint 70 kiadásban jelent meg, és így igen alkalmas eszköz lehetett az elterjesztésre; nagy kérdés azonban, hogy csak ismertté, tudottá vált-e belőle, vagy olyan általánosan haszná-
latossá is, mint a régi környezetben, ahol a XVII. század második felétől közszájon forgott. Úgy gondolom, hogy az első lehetőség a valószínűbb. Az még csak hagyján, hogy Losontzi

⁵⁵ A berlini Humboldt-egyetem finnugor-intézetének könyvtára. Ms. 37., 175-176.: „Rectores Neosolienses post reparatas meliores litteras” cím alatt hét név. Uo. 194., Matthaeides írásával: „Plurimum Reverendus et Clarissimus Dominus Matthias Bel, ...faciet mentionem, supplebitque nomina Antecessorum suorum in Rectoratu Novisoliensi et Posoniensi.” Bél válasza ugyanitt: „Faciet omnino lubens, si Plurimum Reverendus auctor, haud grauante, opus vniuersum docti et prudentis scribae manu, insertis vbique symbolis, emaculatum, ad se mittere dignabitur. Immo vero ex collectaneis, quorum aliquot volumina habet, addet forte non pauca, neque importuna.”

⁵⁶ Losontzi Hányoki István: *Hármas kis tükör*. Bev. Osváth Ferenc. Bp. é. n. (Magyar Irodalmi Ritkások, 63.) 53.

István a lőcsei Lazari német fordításához képest elég ügyetlenül adja vissza magyarul, de ha a latin szállóigét irodalmi forrásból elsőnek vette át, nem lehet kívánni tőle, hogy talpraesetten adja vissza anyanyelvén; nyomósabb ok, hogy Szirmay Antal 1804-ben, tehát egy emberöltővel a *Hármas kis tükör* megjelenése után azt gondolta, hogy a szállóigét a külföldiek használják, és magyar megfelelőt még mindig nem tudván adni, verses parafrázist írt róla:

Hungaria passim Europae Chanaan dicitur. Vnde commune est de ea Nationum, quae fertilitatem eius degustarunt, sentimentum: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.

O! földi Kahanán! Europa Edene!
Természet tárháza! mindennek mindene!
Beléd zárattatni kívánatos fogság,
Mert határidon túl nints igaz boldogság.⁵⁷

Általánosan használatossá tehát aligha válhatott, és a jelek szerint egyáltalán nem terjedt úgy, mint száz évvel korábban a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon. Valahol a nemzeti érzés perifériáján elhelyezkedő tudott dolog azonban ettől persze még lehetett, és nagyon valószínűnek tartom, hogy hírlapok, Jókai, Vas Gereben, esetleg a hazafiságot propagáló népszerű művek még a XIX. század második felében is emlegették, hiszen a szülőföld dicsőítése ebben az időben is elengedhetetlen tartozéka a nemzeti érzésnek.

Bél Mátyás *Compendium*ának második kiadása után a szállóige történetében a hanyatlás kora következik. A könyvet Landerer János Mihály 1777-ben harmadik javított és bővített kiadásban jelentette meg. Az átdolgozó személyét nem ismerjük, mert Pozsonyban, 1776. okt. 15-én kelt előszavát nem írta alá. Az ismeretlen a *Compendium* első paragrafusát változatlanul hagyta, de a szállóige második felének verses lejtését egy *et* beiktatásával elrontotta:

Vnde, et Hungarorum illud prouerbium, coepisse dicas: Extra Hungariam non est vita, et si est vita, non est ita.⁵⁸

1779-ben Pozsonyban és Kassán a *Compendium*nak egy újabb, harmadiknak nevezett kiadása jelent meg, melyben az előszó és a szöveg azonos az 1777-ivel. Egy negyediknek jelzett újabb editio ugyancsak Pozsonyban és Kassán, 1792-ben látott napvilágot; az előzővel mindenben azonos, de a nyomdász szükségesnek tartotta az előszó dátumát 1776-ról 1792-re javítani.

A *Compendium* 1777-i kiadásával éppen egykorú Tomka-Szászky világföldrajzának Severini János-féle harmadik kiadása, melyben az átdolgozó a környezetében ténylegesen élő, korábban még réGINEK vélte, de Bélnél már történeti relikviának sem tartott szállóigét XVI. századi forrására utalja vissza. Ha változtatott volna a nyelvi alakon, könnyű lenne megállapítani, hol talált rá Caelius Rhodiginus nevére; segítene az is, ha pontosan idézné az olasz humanista munkáját, hiszen elég sokan citálták a lelőhelyet hibásan. Így csak az a valószínű, hogy Caelius szövegét ő sem látta, és könnyen meglehet, hogy hallomásból tudta, amit megírt; egészen bizonyos viszont, hogy az előtte már kétszer lenyomtatott szebb, hangzatosabb nyelvi forma iránt a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatta: úgy látszik, mintha a forrás megjelölése után a szállóige is elvesztette volna jelentőségét.

⁵⁷ Szirmay Antal: Hungaria in parabolis, ... ed. Martinvs Georgius Kovachich. Bvdæ, 1804. 1.

⁵⁸ Ed. tertia avctior et correctior. Posonii et Cassoviae, 1777.

IV. fejezet

Ha mármost visszatekintünk a szállóige továbbhagyományozódásának történetére, kétségtelenül megállapítható, hogy Caelius Rhodiginusnak színét sem látva Magirusból és Quenstedtből ásták ki a „jól eltemetett” mondást a Wittenbergben tanuló magyarországi diákok, s ők voltak azok, akik Sopron táján és Felső-Magyarország evangélikus vallású iskolázott rétegeiben valóban élő szállóigévé tették. Élettartama mindössze kereken száz évre tehető, hirdetői a régi Magyarország nem magyar anyanyelvű állampolgárai; nyilvánvalóan ennek a csoportnak Magyarországhoz, a szülőföldhöz fűződő kapcsolatát fejezi ki, s ebben a minőségben nem más, mint a régi királyság meghatározott korszakban és környezetben jelentkező közösségi ideológiájának csiszolt nyelvi formába öltöztetett jelszava, mely felfedeztetését egyedül annak köszönhetette, hogy pontosan megfelelt a kor s ezen belül a csoport patriotizmusának.

Az interpretálóra ezek után az a nem éppen könnyen megoldható feladat vár, hogy körvonalazza a jelzett réteg közösségi tudatát, s megnyugtató módon helyezze el benne azt a képzetet, amit a szállóige kifejez. Az optimális az lenne, ha a feudális kor rendi szakaszának nemzet- és hazafogalmáról jól kidolgozott kép állna rendelkezésre, s nem kellene mást tenni, mint a már feltárt összefüggésben jelölni ki az adagium helyét és értelmét. A témának irodalma az utóbbi évekből bőven van: egyáltalán nem mondhatjuk azonban hogy az igényeknek megfelelően kimerítettük volna, mert az ideológiatörténetben rendszeres adatgyűjtés nem igen folyt, és a felszínre kerülő tényeket sem dolgoztuk fel filológiai szakszerűséggel. Baj még az is, hogy az eddig megjelent elmefuttatások a magyar nacionalizmust jobbra úgy tárgyalták, mintha az nem a feudális Magyarország ideológiájából fejlődött volna ki, melyben annak idején a nemes és a magyar vagy nem-magyar polgár a maga módján egyformán osztozott, s amit lehetett, mindegyik átvitt belőle a polgári nacionalizmus XVIII. század végén kezdődő korszakába. A szállóige története pedig a közösségi tudat „magyarországi” szakaszába, annak is utolsó periódusába esik, s ha csak némi eredményt akarunk is elérni, jelentését, értelmét ebben az összefüggésben, a kor általános fejlődési tendenciájának megfelelően a nemesi és a polgári szemlélet elkülönülési folyamatában kell keresnünk.

Abban a száz esztendőben, amikor a szállóige tényleges használata kimutatható, nem a nemesek használták, hanem polgári szinten élő egyházi értelmiségiek, akik a legjobb úton haladtak afelé, hogy néhány évtized múlva fiaik világi értelmiségi funkciót töltsenek be, s akiknek anyanyelve nem volt magyar. A XV-XVI. század fordulóján a köznemesség emelte új szintre a szülőföld szeretetét, ennek fiai versben zengték a haza dicsőségét. Száz esztendővel később a szállóige legnagyobbbrészt tudományos szövegekben bukkan fel, amelyeknek írói általában nem a legbefolyásosabb közéleti személyiségek közül kerültek ki. Rosner Mátyás szerény kis disszertációja, amelyben magyarországi ember először adta ki nyomtatásban a szállóigét, témájánál fogva több hasonló könyvecskével áll rokonságban. Serpilius (III.) János 1641-ben magyar nyelvtanulás közben eltöltött kétéves sárospataki diákoskodás után szülőhelyére, Késmárcra visszatérve városáról, főként annak tornyáról beszédet mondott, Thuránszky Tamás Antal 1670-ben Pozsonyt dicsőítette, Peucker György a Pozsony megyei Szentgyörgyről írt 1679-ben, Hutter György 1690-ben a nagyszebeni consulokról és a szenátusról értekezett, Coryli Sámuel 1692-ben Besztercebánya földrajzi és politikai viszonyait örökítette meg. A felsorolt kiadványok egy része még iskolai szónoklati (Serpilius, Thuránszky) vagy verselési gyakorlat (Peucker, Coryli), melyeknek irodalmi előzményei az antikvitásra és a reneszánsz kor latin íróira mennek vissza, de hogy e disszertációk nem tekinthetők az üres

tudóskodás termékeinek, hanem az érintett közösségnek valóban valamiféle szüksége volt rájuk, világosan bizonyítja a lakosság nyelvén, az adott esetben németül megjelentetett változata.⁵⁹

Ha valaki egyszer megírja a XVII-XVIII. század tudománytörténetét, az említett munkákat feltehetőleg az államismereti iskola előzményei közé sorolja, és más forráscsoportok bevonásával körültekintően kimutatja majd, hogy a belső szükséglet és a külső minták hatására hogyan alakult ki a hazai tudományosság eme életerős irányzata. A még távolabbi nyomok az 1610-1620-as évek tájára nyúlnak vissza, mikor Lackner Kristóf beszédet mondott szülővárosa, Sopron dicséretére, s meg kellett állapítania, hogy hasonló feladatra előtte még senki nem vállalkozott, és mikor a késmárki Frölich Dávid természetkutató céllal megmászta a Magas-Tátrát;⁶⁰ a virágkor pontosan száz évvel későbbre esik: Bél Mátyás ebben az időben dolgozott az egész Hungária történeti-földrajzi leírásán, Fischer Dániel ekkor vetette fel az első hazai folyóirat tervét, amely azzal a céllal indult volna meg, hogy itthoni szerzők szakszerű kutatásai által létrejőjön Magyarország természethistóriája.⁶¹

Ha a szállóige előfordulási helyeiből kikövetkeztethető tudománytörténeti fejlődést társadalomtörténetileg próbáljuk megjeleníteni, három, egymástól meglehetősen elütő polgár-típust különíthetünk el. Az első, távoli nyomokat azok az úttörők hagyták, akik politikai irodalmunk tanúsága szerint a XVII. század elején kibékültek a megerősödött rendiséggel.⁶² A század közepén egy legnagyobbbrészt egyházi funkcióban levő típus lép elő, melyet polgári létében fenyeget a nemesi nyomás, hite miatt üldöz a kormányhatalom, de amely az iskolás költészet és a vallási élet mellett a tudományt is ápolgatja már.⁶³ A harmadik korszak tipikus képvisé-

⁵⁹ *Joannes Serpilius*: Nova curia Caismarcensis. Levtschoviae, 1641. (RMK II. 583.), a beszédet „in civitatis honorem” írja és mondja el. - *Thomas Antonius Thuransky*: Encomium Posonii, Posonii, 1670. (RMK II. 1255.) - *Georgius Peucker*: Inferioris Hungariae libera regiaque ciuitas Sancto-Georgium. Wittenbergae, 1679. (RMK III. 3019.) Német változata: Die Königliche Freye Stadt Sanct Georgen In Nider Hungarn. Wittenberg, 1679. (RMK III. 3020.) Műfaji mintáit a bevezető részben sorolja fel (Ausonius, Hermannus Buschius, Eobanus Hessus stb.), igazi forrása *Helius Eobanus Hessus* Vrbs Noribergaja (1532.). Kiadva: *Helius Eobanus Hessus*: Noriberga illustrata und andere Städtegedichte. Hg. von Joseph Neff. Berlin, 1896. (Lateinische Literaturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts. 12.) 1-54; *Buschius* uo. 73-91. - De Coss. SQ. speciatim Cibiniens. disputabit sub praesidio C. S. Schurzfleischii... Georgius Hutterus Cibinio-Transylvanus... Wittebergae, 1690. (RMK III. 3653.) - *Samuel Coryli*: Delineatio... Civitatis Neosoliensis, Leutschoviae 1692. (RMK II. 1713.) - Más hasonló disszertációkat, csak megjelenési hellyel és idővel, valamint Szabó Károly bibliográfiájának sorszámaival említek: Nagyszombat, 1654. (RMK II. 809.); Wittenberg, 1664. (RMK III. 2264.); Wittenberg, 1672. (RMK III. 2603.); Boroszló, 1676. (RMK III. 2892/a); Wittenberg, 1676. (RMK III. 2785.); Wittenberg, 1690. (RMK III. 3651.); Wittenberg, 1690. (RMK III. 3662.).

⁶⁰ *Lackner*: Oratio de laudibus regiae atque liberae civitatis Semproniensis. 1612. (OSzK. Fol. Lat. 1643. f. 103, 106.) Sopron dicséretét (laudem) „antehac a nemine susceptam” találja, történetét nem tudja összeállítani, mert „pauci immo nulli reperiantur, qui celebritatem, fundationem vel situm quaque methodo vel descriptione... relinquissent”. - *Frölich Dávid* Medulla 339-41. Utódairól: *Samuel Augustini ab Hortis*: Topographische Beschreibung les Flusses Poprad, hg. v. Rudolf Weber. Kesmark 1900. 4.

⁶¹ *Tarnai Andor*: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle, 1956, 32-49.

⁶² *Wittman Tibor*: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. századeleji alapvetésének németalföldi forrásai. Filológiai Közöny, III. (1957.) 53-66.

⁶³ Tudomásom szerint ennek a korszaknak és rétegnek legkevésbé kidolgozott a társadalomtörténeti profilja. Egy filozófiatörténeti kérdés kapcsán legjobb betekintést *Mátrai László* nyújt: Az anyag

lője papi és egyházi-iskolai funkciója mellett is elsősorban tudós; megjelenését a XVII. század utolsó évtizedére, letűnését a Mária Terézia hétéves háborúja utáni évekre tenném, amikor új, teljesen laicizálódott polgári értelmiségi nemzedék bukkan elő, a későbbi jozefinista garnitúra, amely részben a reformista nemesség szolgálatában áll, részben a politika színterére átcsapó nemzeti küzdelmekben válik hőssé vagy mártírrá.⁶⁴

Ha visszagondolunk az *Extra Hungariam non est vita* magyarországi pályafutására, azt kell megállapítanunk, hogy a szállóigét a XVII. század közepén fellépő típus ismerte meg és kezdte használgatni, kissé még bizonytalan értelemben, ingadozó nyelvi alakban, hogy aztán a harmadik adja meg neki a végső formát, és kösse egyértelműen az ország gazdagságának ősi képzetéhez. A feladat tehát az időbeli határok és a jól körvonalazható társadalmi réteg kijelölése után az lenne, hogy a szállóige hazai felbukkanásának, virágkorának és háttérbe szorulásának okait mutassuk ki, összefüggésbe állítva hirdetőinek polgári (vagy potenciálisan polgári) helyzetét és a réteg közösségi ideológiáját. A szolid mértéktartás azonban a nagy fontosságú tárgykörben szigorú követelménynek látszik: egyetlen szállóige története nem alkalmas keret olyan kérdések tisztázására, melyeknek egykor monográfiák tárgyává kell válniuk; az adagium előfordulási adatainak összekapcsolása nem szolgálhat többre, mint hogy „talajminták” kerüljenek felszínre három évszázad azon mélyen fekvő anyagából, melyet inkább emlegetünk manapság, mint kiaknázunk a tudomány számára. A túlságosan bőnek látszó, rengeteg idézettel terhelt jegyzetapparátussal sem lehet mást elérni, mint hogy ízelítőt adjunk az alig használt forrásokból. Azt hiszem, hogy a továbbiakban mégsem tehetek mást, mint hogy a szállóige történetének határai között, a korábban is kiaknázott nemzetkarakterológiai anyag toposzaira támaszkodva, tehát egy témán és egy adatcsoporton belül kísérlem meg a közösségi ideológia változását bemutatni.

szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában. Századok 1957. 145-162. - A magyar anyanyelvű Hungarusok közül Pápai Páriz Ferenc állítható párhuzamba a német és szlovák csoporttal.

⁶⁴ A típusról és korszakának kezdetéről egy és más A magyar irodalom története. II. kötetében (Bp. 1967.) található. Letűnéséről ill. az új periódus kezdetéről *H. Balázs Éva* véleményét fogadom el, mert teljes mértékben ezt támogatják a nálam később szóba kerülő adatok. (Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763-1795. Bp. 1967.)

V. fejezet

A szállóige első, XVI. századi előfordulásának korában a külső és belső forrásokból származó jellemzésekből egy egészében véve nemesi ízlés szerint készült, optimista kép bontakozik ki, melynek alaptónusa a XVII. század elejéig nagyjából változatlan maradt. A kiindulópont rögzítése céljából hozom szóba, hogy a wittenbergi egyetem rektora 1598-ban, egy magyar hallgató, Szikszai Kónya István halála alkalmával azt írta, hogy Magyarország a leggazdagabb tartományok közé tartozik, a nép a területi veszteségek ellenére is rettenthetetlenül helyt áll a legfélelmetesebb ellenség, a török ellen, az elmék éle a fegyverekével egyenrangú, hiszen iskolák vannak, melyekben a nyelveket és az igaz hitet tanítják. A kiváló szellemi képességekre utaló kifejezés (ingenii acies) pontosan megfelel a Ranzanusénak (ingenia acuta), amit a pozsonyi származású Schödel Márton három évtizeddel később is idézett a strassburgi Martin Bernegger elnöklete alatt megvédett disszertációjában.⁶⁵ A harci jelenetektől zsúfolt, de egészében a hősokeket megillető dicsfényben úszó színtér azonban nem sokkal Schödel könyvének megjelenése után elsötétedett, s a Magyarországról vallott nézetek meglepő gyorsasággal alakultak át bel- és külföldön egyaránt.

Az ország állapotáról vallott itthoni vélemények teljes átformálódását az a polgári felismerés indította meg, hogy Magyarország elmaradott ország. A nemzeti tudatot e mindmáig befolyásoló képzet egész története, sajnos, feldolgozatlan; korábbi, igen alapos kutatásokból tudjuk azonban, hogy megjelenése egészen pontosan az 1650 körüli évekre tehető. Első, klasszikusnak mondható megfogalmazása a cseh Comenius *Gentis felicitas* c. emlékiratában lelhető fel, de olyan magyar szerzők művei sorakoznak köréje, mint Mikolai Hegedüs János, Apáczai Csere János és a puritánus mozgalom más kiválóságainak könyvei.⁶⁶ Comenius egyebek között azt tette meg II. Rákóczi György feladatának, hogy szabadítsa meg népét az

⁶⁵ Ivsta doctissimo... *Stephano K. Sixovio. Wittebergae*, 1598. (RMK. III. 925.) A katonai erényekről: „Quae [gens]... hosti... ferocissimo... audacissime resistit, Patriam defendit, atque sic a nostris quoque cervicibus, aris et focis, mero divino auxilio, vim et metum omnem per tot jam annos feliciter propellit: ita ut hoc corporis robore et tolerantia, hac animi fortitudine et constantia... caeteras Nationes omnes, multis parasangis superet, et antecellat.” A földről: „Est tellus Vngaria, summa soli ubertate amoenitateque donata, ...imo et plerisque praeferenda Europae et Asiae provinciis”. A műveltségéről: „id se sic in hac Gente habet, cujus ingenii acies, cum robore certat corporis, et utrisque his populorum cedit nulli, ut quae liberalis doctrinae gloriam, linguarumque varietatem cum armorum laude jungere consueverit, et cum bonis agris id commune habere, ut si aliquando Martis quam Artis studiosior, majori tamen ubertate quietis gratiam referre soleat. Cumque caetera omnia fortuita, virtutem solam nobilitatis titulo colit et aestimat. Quanquam etiam singulari Dei indulgentia et Praesidium cura, inter medios armorum strepitus, domi Scholas doctrinae, pietatis, linguarum et artium ingenuarum palastras obtineat satis commodas: visum tamen plerisque... longo et taedioso posthabito itinere, catervatim huc sese transferre.” - Ransanust a 27. jegyzetben már idéztem. - *Schödel* műve (*Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*) két kiadásban jelent meg: Argentorati, 1629. (RMK III. 1440.) és uo. 1630. (RMK III. 1460.). Szerzője kivételesen nem a professzor, hanem a vizsgázó. A Ransanus-citátum Schödelnél: R3 lev., 153. pont.

⁶⁶ *Comenius* irata II. Rákóczi Györgyhez (*Gentis felicitas Speculo exhibita iis, qui non felices sint, et quomodo fieri possint, cognoscere velint*). Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, IV. (1905.) 144-168. - *Mikolai Hegedüs János*: Biblia tanúi. Utrecht, .1648. (RMK I. 813.), előszó. - *Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen. Bp. 1952. *Bán Imre*: Apáczai Csere János. Bp. 1958.

elme és az erkölcs barbárságától, gyaláznak nevezte, hogy iparral alig foglalkozik valaki. Mikolai Hegedüs János a legfőbb bajt „a köz népnek iszonyú tudatlanságá”-ban látta, Apáczai egy nyomtatásban már annakidején kiadott beszédében megfogalmazta, hogyan szüntethető meg az elmaradottság, iskolareformot, hazai egyetemet akart.⁶⁷ További részletekre és személyekre (Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós stb.) felesleges lenne most kitérni, mert az irodalomból eléggé ismertek, egyes túlzó állítások kiigazítása után helyre billent és úgy látszik nyugvópontra jutott a puritánus mozgalom értékelése is. Csak a továbbiak szempontjából tartom kíváncsúnak megjegyezni, hogy a XVII. század második felének papi társadalomkritikusainál a vallás és a profán tudomány még elválaszthatlanok: Apáczai nemcsak viszonyainkhoz mértén kiváló cartesianus filozófus volt, hanem a teológia doktora is, Mikolai Hegedüs-nél a „tudatlanság” egyúttal valláserkölcsei értelmű, és köde abban az esetben oszlana fel szerinte, ha felnyílnék „az Isten sz. könyve Nemzetünknek”. A református egyház keretén belül, az „apróknak lelki növéseket” célzó társadalmi mozgalom végülis megfeneklett a hazai viszonyok sekély vizein. A rendi politikai szerkezetet a legkevésbé sem tudták módosítani, a kulturális viszonyokon egyelőre lényegesen nem változtattak azok az igyekezetek sem, melyek a nemességet kívánták tudománnyal és virtusokkal felruházni.⁶⁸ Nagy hiba lenne azonban kétségbe vonni az egyházi reformtervek mellett felmagasló tudományos eredményeket, és nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy Makkai László megfigyelése szerint a papi rétegből lassan elkülönülő világi értelmiség fejlődésének útjában a XVII. század második felében fekszik ama fontos állomás, amelyen a lelkészi és a tanári hivatás elválik egymástól, s ezzel létrejön a prédikatori rendtől független pedagógusi testület, amely már nem cseréli fel az iskolai katedrát a templomi szószékkel, mint elődei a reformáció óta általában tették. A megállapítást azzal erősíthetem és bővíthetem, hogy azok viszont, akik teológiai képzettség helyett orvosdoktori diplomával tértek haza a külföldi akadémiákról, önálló, elvben függetlenséget biztosító praxis helyett az egyház keretében papi, de még inkább tanári állást vállaltak.⁶⁹

⁶⁷ „Gentem Tuam liberabis a Mentis et Morum barbarie” (*Comenius* irata Rákóczi Zsigmondhoz, i. h. 131.). „Gentis dedecus, quod artes mechanicas rari indigenae discunt; praesertim subtiliores, Metallicam, Vitriariam, Papyraceam, Typographicam, Pictoriam, imo Fabriles accuratiores. Nec res oeconomica satis rationabiliter administratur: ut non solum Oppida, Pagi et aedificia quaecumque, sed et Agri, Sylvae, Horti, Vineae (si cum tractibus cultiorum Gentium comparantur) misera praebeant spectacula.” (Uo. 151.) Comenius egy forrására legutóbb *Bakos József* utalt (Magyar Könyvszemle, 1966. 244-45.) - *Apáczai Csere János* az *Oratio de studio sapientiae*-nek már a címében mondja: „modus ostenditur, quo gens Hungarica... Sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas [gentes] si non superare, aequare saltem possit”.

⁶⁸ *Mikolai Hegedüs János* i. m. előszava és uő.: Szentek napiszáma, Utrecht 1648., előszó. (RMK I. 815.) *Bán Imre* i. m. 462, 501-505; Apáczai akadémia-tervezetében - a későbbi természettudósok hasonló törekvésével megegyezően - az idegen származású tanárok ellen beszél. - *Tolnai F. István*: Haza békessége. Szeben, 1664. (RMK. I. 1017.) 28.: „Szép dolog Nemesi és Uri ágból születetni; de szebb azt virtussal meg-ékesíteni.” De már korábban is (*Georgius Beckherus*: *Orator extemporaneus*. Varadini, 1656. (RMK II. 866.) Ajánlás I. Rákóczi Ferencnek): „...mentem studiorum capacem incultam relinquere, praesertim Magnatum animos honestiorum artium praeceptis non imbuere, est agro natura sua foecundo, fertilitatem per culturam denegare, et radios rationis sua sponte prosilientes, idoneo subsidio destitutos reddere.” Az „igaz nemesség” gondolatára alább még visszatérek.

⁶⁹ *Makkai Apáczai Csere* kolozsvári beköszöntő beszédével kapcsolatban írja (i. m. 174-175.) - *Görgei Pál*, aki az *Académia Naturae Curiosorum* folyóiratában elsőnek adott ki közleményt, itthon prédikátor volt, Enyedi Sámuel és Pápai Páriz Ferenc tanárok.

Ugyanerre az időszakra, a XVII. század közepére esik véleményem szerint a magyarországi polgárság egy másik „felfedezése”: az a felismerés, hogy a régi Hungária különböző népekből, németekből, szlovákokból és magyarokból áll, melyek sokszor vegyesen élnek egymás mellett, de fő települési helyeik az államon belül elég jól elkülöníthetők egymástól, megvan saját nyelvük, társadalmi állásuk, és e különbségek alapján hely illeti meg őket Magyarország kebelében. Az olvasó talán meg fogja bocsátani, ha e rendkívül bonyolult, és tudtom szerint a régi Hungária felől soha nem tárgyalt kérdések részletes feldolgozása helyett csak az időpont rögzítésére és a nagyjelentőségű felismerésnek a tudománytörténetből kielemezhető vonatkozásaira térek ki. Ami az első tényezőt illeti, talán elég, ha csak hivatkozom az olyan viszonylag ismert személyekre és művekre, mint Jacobus Jacobaeus *Gentis Slavonicae lacrumaeja* (1642), Frölich Dávid *Der Vralte Deutsch-Vngerische-Zipserische und Siebenbürgische Landssmannja* (1641), Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György héber nyelvészkedése. E kezdet után, a XVII. század második felében vita indult annak eldöntésére, melyik nép költözött be legkorábban az ország földjére. A tárgy magában véve jelentéktelennek, a sok ingatag érv a „déliabos nyelvészkedés” minden ismervét kimerítve az értelmetlen tudóskodás termékének látszhatik talán az első pillanatra; ha arra gondolunk azonban, hogy az ország népeinek rangsorolásáról, az őslakos címéért folyó versenyfutásról van szó, mely közvetve a nemesség foglалás jogán szerzett kiváltságaival áll kapcsolatban, akkor a vita egyszeriben elsőrendű ideológiatörténeti jelentőségűvé válik.

Legtermékenyebbek a hazai németek voltak, akik a meglevő, politikailag szentesített rendi állásukra támaszkodva indulhattak el; ebbe az őstörténeti irányzatba tartozik magyar részről Otrokocsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* c. 1693-ban megjelent, akkoriban nagy feltűnést keltett és sokat idézett, de ma már szinte teljesen elfelejtett műve, s ebbe a kategóriába, annak utolsó képviselői közé sorolható Severini János is, aki a jelek szerint valóban eltemette Caelius Rhodiginus szállóigéjét. Meggyőződésem, hogy a magyarországi történetírás e dióhéjban ismertetett ágazatának gondolatvilága feldolgozás esetén lényegében párhuzamosnak bizonyul majd a nagy forradalom előtti franciák véleményével, akik Molnár Erik szerint „a nemességet a hajdani frank hódítók ivadékanak nyilvánították, és mint idegen nemzetet kirekesztették a gall eredetűnek tekintett francia nemzet testéből”.⁷⁰

A francia és magyar viszonyok között azonban óriási a különbség. Az nem vitás, hogy az őstörténeti vita nálunk is a nemesség foglалás jogán szerzett privilégiumai ellen irányult; míg azonban a Szajna partján franciák franciákat tagadtak ki a nemzetből, nálunk a XVIII. század vége felé az ország nemzetekké fejlődő nem-magyar népeinek polgárai fordultak szembe a nagyrészt magyarnak vehető nemességgel. Teljes joggal fel lehet hozni, hogy a nem-magyar anyanyelvű magyarországi polgárságból egy tekintélyes csoport csatlakozott a nemességhez, a nemesi rend egy része viszont a nem-magyarok polgári mozgalmához húzódott, de e tüzetes statisztikai feldolgozást kívánó ténycsoportok az ideológiatörténetben kimutatható folyamatot nem cáfolják, megtörténtté nem teszik. Nézetem szerint a várható kutatások eredményeit előlegezve - megkockáztatható az az állítás, hogy Magyarország elmaradottságának felfedezése a hazai népek fejlődésében is új szakasszal esik egybe, mindkét felismerés a polgári szférában mutatható ki, és elég nyilvánvalónak látszik az is, hogy az új fejlemények lényegesen befolyásolták a művelt rétegek Hungáriához fűződő kapcsolatát.

⁷⁰ A hazafias-nemzeti ideológiáról c. előadásában. (Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 102.)

A közösségi tudatban kimutatható belső átalakulás a Magyarországról alkotott külföldi kép teljes megváltozásának idején ment végbe. Ha a wittenbergi rektor 1598-ban még teljesen a régi sablont követte, a XVII. század elejének legnagyobb hatású, legtöbbet forgatott nemzet-karakterológiája, John Barclay (Barclaius) *Icon animorum*-ja már átmenetnek látszik egy merőben új jellemkép felé. A skót szerző, a később magyarra is többször lefordított *Argenis* világhírű írója, diplomataként megfordult Bécsben, talán Magyarországon is.⁷¹ Könyve a hasonló tárgyú feldolgozások között azzal tűnik ki, hogy meglepően kevés benne a közhely, és bámulatosan sok az olyan motívum, ami később továbbfejleszthetőnek bizonyult. Barclay a magyarokat a lengyelekkel és az oroszokkal egy fejezetben tárgyalja, vagyis ugyanabban az összefüggésben, ahogyan a három nép a XIX. század elején K. J. Webernél szerepel. Magyarország bőségének toposzát persze nem tudta mellőzni, de tanulságos módon mindjárt a marhakivitel jut eszébe róla.⁷² Az éghajlatról szólva elődeinél tartózkodóbb, mert megszívlelte két német tábori orvos, Ruland és Cober nem éppen kedvező tapasztalatait a tizenötéves háború idejéből.⁷³ A nemzeti jellemről szóló részben új és nehezen túlbecsülhető jelentőségű, hogy külön beszél a köznép, külön a nemesség vonásairól. Az előbbiről megállapítja, hogy a háborúk hatása alatt levetette paraszti egyszerűségét, és válogatás nélkül mindenkit kirabol, akit csak elérhet.⁷⁴ A nemesség, mint illik, tisztességesebb; a haditanácsban, különösen a rajtaütések kitervelésében igen találékony; szóba hozza végül a főúri családok roppant gazdagságát, szentel egy mondatot a familiárisi viszonyoknak. A későbbi politikai publicisztikát készíti elő az a további megfigyelés, amellyel a törökök elleni elszánt harcot a nemesi előjogok védelmével kapcsolja össze, és megemlíti a németek és a magyarok állandó viszálykodását.

⁷¹ Barclayról és szóbanforgó művéről nálunk tudtom szerint csak *Turóczi-Trostler* beszél (Zum weltliterarischen Streit. 8-9.) Az *Icon animorum* először Londonban jelent meg; én egy iskolai kiadást használok (*Icon animorum*. Dresdae et Lipsiae, 1733: 201-206.). Az *Argenis* magyar fordításairól: *György Lajos*: A magyar regény előzményei. Bp. 1941.

⁷² „Omni prouentu felix solum. Vberrimas segetes alit, pascuorum ingentium fidem exteris gentibus facit, uenalibus per orbem armentis. Paulo minus centum millibus boum in singulos annos Germaniae transmittit, illincque in uicinas Germanae, terras. Partem quoque Italiae iisdem cibus alit.” (Id. kiad. 202.) Tud persze a bányászatról, az arany- és halbőségről (203.).

⁷³ *Martinus Rulandus*: De pernicioza luis ungaricae curatione. Francofurti, 1600.; *Tobias Coberus*: Observationum castrensium decas I. Francofurti, 1606. - Ruland fia, Johann David, Magyarországon maradt, Pozsonyban telepedett le, Bethlen István orvosa, 1622-ben magyar nemességet kapott. Rayger Károly a hazai természetkutatás úttörői közé számítja. (Observationum medicinalium centuria prima, a... Paulo Spindlero consignata. Francofurti ad Moenum, 1691. RMK III. 3684.)

⁷⁴ „...bello, et assiduis malis, factum, ut uulgi, quod in agris habitat, excussa rusticitatis simplicitate, in saeuitiam plerumque abierit. Nullo discrimine in suos, atque hostis, milites insidias struunt. Si quibus sub noctem aberrare contigerit, adsunt statim ad praedam, et ingratisimo scelere suos milites, sibi opem per omnia discrimina ferentes, non aliter a se, quam nudos, et in ultimae mendacitatis imaginem, amittunt.” (203-204.) Más, és külön vizsgálendő kérdés, hogyan lett a paraszt a XVIII. század végén megint az egyszerűség megtestesítője. Berzeviczy írja: „sein gutes unverdorbenes Herz frey von niedrigem Eigennutz”. (*H. Balázs Éva* i. m. 318.) A fordulat előzménye már *Rotarides*-nél megvan. (Lineamenta, 208.). - „Nobilibus, ut par est, mens erectior, meliorque frons, et animus ad magnificentiam factus, membra, incessusque, compositi ad uenustam maiestatem... Callidis, et ingentibus, consiliis ualent, parique audacia, praesertim, si breui duntaxat, et furtiuo, impetu opus. Ingentes proceribus opes sunt... Vnicuique pro opibus multitudo clientium, et illis in patronos ingens fides.” (204-205.)

Az utóbbi témakörben Bonfiniőr kezdve elég sok irodalmi adatra támaszkodhatott,⁷⁵ de abban már aligha forrást követett, hogy műveltségben (és ravasságban) a magyarok az olaszokat követik.⁷⁶

Néhány évvel később Thomas Lansius tübingai jogász vastag kötetre rúgó szónoki gyakorlatot adott ki, amelyben egy-egy pro és contra elmondott beszéddel Európa országainak rangsorát kívánta tisztázni. A Magyarország mellett előadott érvek a természeti bőség és a „propugnaculum Christianitatis” képzetköréből, a hagyományos forrásokból valók; nagyon optimista a kulturális viszonyokra utaló mondat, amely szerint egy magyarországi írói katalógus a hazai literatúrát a némettel, a franciával, a spanyollal mutatná egyenrangúnak. (Mindjárt meglátszik, mekkora túlzás ez, ha Caelius szorgalmasan igyekvő diákjaira s arra gondolunk, hogy az írói lexikon csak száz év múlva készült el.) A Magyarország ellen mondott beszédben Bonfini után nem lenne feltűnő a városok hiányáról szóló részlet, ha a szónok a régi állításhoz nem tenné hozzá, hogy ami számbavehető érték akad, német munka és szorgalom gyümölcse, s teljes lehet az elképedés, ha a helyet az idézett forrással, Julius Pflug beszédével vetjük egybe, ahol a Birodalom keleti szomszédaival szemben a kulturális szupremáciáról még egyáltalán nincsen szó,⁷⁷ meghivatásról és jószolgálatról ellenben igen.

A Magyarországgal foglalkozó más, közkézen forgó művek Barclayt és Lansiust követik. Az Elzevir-kiadó híres Respublica-sorozatában megjelent Hungaria-kötet az ország termékenységéről szólva Lansiust veszi át,⁷⁸ Lucas de Linda és Hogelius az *Icon animorum*ot. Jelentő-

⁷⁵ „Non alia ingentior nobilibus cura, quam ne quid de iis praerogatiuis decedat, quas iam a multis aetatibus intemeratas habent. Et ideo maior armorum pertinacia contra Turcas, qui in unam seruitatem omnis claritudinis, sanguinisque, familias premunt. Absque hoc inclinatio animorum in illis timeretur, aliunde potius reges, quam Germania, petituos. Quippe Hungaros, Germanosque, uulgare uicinia malum, superba aemulatio, inter se committit. Probra utrinque in domesticis colloquiis saeua, alternisque uitia curiose aut explorant, aut fingunt.” (205.) A németellenesség már *Bonfini*nél megvan: „Neque deerat ingenitum ac sempiternum odium, quod Pannonicum Alemano semper intercesserat.” (Id. kiad. III. 94.)

⁷⁶ „Italica ingenia, artesque, sequuti, ne ab eorum quidem uitiiis creduntur abhorrere, et uindictae facinora peragere dicuntur iisdem artibus, parique liuore.” (205-6.) *Bonfini*nél a Salamon magyar királlyal Székesfehérvárra vonuló Henrik német császár beszédében áll: „Ab Italis provincias, leges, mores, lucem fidei optimasque disciplinas, a Germanis et Alemanis politicas artes accepistis.” (Id. kiad. II. 53.)

⁷⁷ Különösen kiemelendő a Magyarország mellett mondott beszéd következő mondata (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*. ed. 2. Tybingae, 1620. 442.): „Quod si aliorum exemplo per illustrium doctrina Hungarorum nomina eundum hic esset, forte catalogus non minus foret prolixus, quam fuit Germanorum, Gallorum, vel Hispanorum.” Az ország elleni beszéd legjellemzőbb részlete: „...si quis adhuc religioni et humanitati relictus est locus, id omne Germanorum pietati et virtuti debetur; qui in regiis ac liberis Hungariae ciuitatibus, in urbibus montanis, et in ipsa Transsilvania, non hybridae, aut novi homines; sed armis prisci domini sunt.” (569-70.) *Iulius Pflug*: *De repvblica Germaniae*. Antverpiae, 1562. H2. lev.: „Qua... virtute illi [maiores nostri] ita se exteris gentibus commendauerunt; vt cum quaedam harum ciuitates constituere vellent, euocarint homines nostros, eosque gubernaculis illarum admouerint. Hos nanque tanti fecerunt, vt ab eis regi ducerent beatum esse; neque id iniuria. Nam in quibus ipsi et Pannonum, et Sarmatarum, et Transiluanorum ciuitatibus domicilia sua collocarunt, has ita administrarunt, vt prae ceteris earundem ciuitatibus florerent.”

⁷⁸ *Respblica et Statvs Regni Hvngariae* 1634. (App. H. 828.) 34. Átveszi *Lansiustól* (440.) azt az adatot, hogy évente 80 000 marhát hajtának ki Bécsbe. Lansiust követi ebben *Frölich* is (*Medulla*, 343.).

ségük abban áll, hogy forrásaik alapján elterjesztik és egy-egy újabb adat beillesztésével még kedvezőtlenebbre színezik Magyarország lakóinak külföldön élő jellemképét. Linda a magyarok külsejét úgy írja le, mint Jordanes a hunokét, részletezi az urak fényűzését, jól aláhúzza „olaszos” ravaszságukat, kétszínűségüket. Barclay még azt írta, hogy természetüket a háborúk okozta általános elvadulás és a rengeteg külföldi katona miatt nehéz megítélni; Linda leszögezi, hogy a magyarok németül, magyarul, szlovákul és törökül beszélnek, majd egy magyar Miatyánkot iktat be a nyelv jellemzésére.⁷⁹ Hogelius Barclayra sem megy vissza, csak Lindát írja ki, de a lakosság hitszegő természetét veszedelmes méretű németgyűlölettel egészíti ki.⁸⁰

Külön csoportot alkotnak az irodalomban Martin Zeiler és követője, a Christian Minsicht álnéven író Erasmus Francisci. Zeiler a magyarok jellemvonásait szóról szóra a szepességi Frölich Dávid latin földrajzából fordítja németre. Könyvének jelentősége abban áll, hogy - tudomásom szerint legalábbis - elsőnek hozza a német és európai közvélemény tudomására a soknemzetiségű nemesi állam műveltségének teljes eldeákosodását. Francisci Frölichet már nem olvasta, csak Zeilert variálja tovább újabb adatokkal: az egyik úgy szól, hogy Magyarország megingott a „kereszténység védőbástyája” szerepben, a másik azt adja hírül, hogy ha magasabb tudományokat akarnak tanulni az ország fiai, külföldi, főleg német egyetemekre kell menniök.⁸¹

A magyar nemzetkarakterológia történetében az új korszakot Philipp Andreas Oldenburger *Thesaurus*ának megjelenése jelzi.⁸² Oldenburger a négykötetes mű javarésznél csak kiadója: nem tett mást, mint szövegközi betoldásokkal és függelékekkel ellátva sajtó alá rendezte Hermann Conring (1606-1681) politikai előadásait. Mindkét szerző Pufendorf, Leibniz és számos más kiválóság mellett a német birodalmi gondolat protestáns hívei közé tartozott, akik azonban a középkori Sacrum Imperium fogalmát a Regnum Teutonicummal, a német nemzet államával azonosították, reformokat sürgettek, s a rendek és a vallásgyakorlat szabadságát a császári hatalom, az egység megerősítésével kívánták egyeztetni, összebékíteni a territorializmust és az abszolutizmust.⁸³ Conring ezért helyesli mind általában, mind a magyar alkotmány-

⁷⁹ *Lucas de Linda* könyve először Leydenben 1655-ben jelent meg; a jénai 1670-i kiadást használok (1003-1007). Idézni érdemes belőle: „Lingua Hungarorum varia est, loquuntur Germanice, Hungarice, Sclavonice, Turcice.” (1006.)

⁸⁰ *Hogelius*: Buda, Erfurti 1687. 18-19.: „...moderna Ungarorum natio... fluxae fidei, ut caeteris hominibus, sic Germanis praesertim pertinaciter infensi.”

⁸¹ *Martin Zeiller*: Neue Beschreibung Dess Königreichs Vngarn Vlm, 1646. 14-15. *Johann Beza* átdolgozott változata (Leipzig, 1664. 14-16.) csak a helyesírásban tér el. Mindkettőben *Frölich* szövegének (*Medulla*, 344.) pontos fordítása áll. - Ld. még a 18. jegyzetet. - A magyarországi polgári fejlődésben Frölich maga is az átmeneti kor egyik legjelentősebb alakja. - *Christian Minsicht*: Neue, und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn. Nürnberg, 1664. 14-15.

⁸² A Magyarországról szóló rész *Philippus Andreas Oldenburger*: Thesavri rerum pblicarum pars quarta. Genevae, 1675. 394-512. *Conring* szövege a 453. lapon fejeződik be; *Oldenburger* Addendájának (454-512) legnagyobb részét a Lansiusnál található két beszéd tölti ki, melyeket az író forrás említése nélkül, csaknem szóról szóra leközöl. A Conring előadásába beszúrt megjegyzések között legérdekesebb egy proverbium (428.): „Piscium est Vngaria ditissima. [Additamentum: Hinc proverbio dicitur: Deus est admirabilis in aquis Hungariae.]” Forrása *Wernher György*: De admirandis Hungariae aquis hypomnema c. könyve, amely először 1551-ben Bécsben (RMK III. 395.), majd utóbb még sokszor napvilágot látott.

⁸³ I. m. 436.: „Videtur... non illi Reipublicae proprie esse propositum, ut Dominantibus solum sit bene, sed Imperantium et subditorum salus ex aequo quaeritur.” Később: „Est... ipsis [regibus] proposita felicitas civilis”. Az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztásról: 442-443.

ban a hatalom megosztását az uralkodó és a rendek között, ezért jelenti ki, hogy az államban olyan viszonyokat kell létrehozni, amely az uralkodói érdeket és a közjót, a polgári közboldogságot egyformán elősegíti. E nemzeti és polgári nézetek valódi értékét akkor értjük meg igazán, ha Európa nyugati és keleti részének viszonyaival vetjük egybe. 1666-ban, mikor Conring Magyarországról szóló előadását írta, Angliában a polgári forradalom politikai küzdelmei folytak, Franciaországban a feudális abszolutizmus élte virágkorát, s mellettük a harmincéves háború utáni Németország viszonyai bizony elég nyomorúságosak; ha viszont Magyarország felől nézzük a két évvel Zrínyi halála után kelt iratot, derék teljesítménynek látszik, melynek tudományos színvonalához érdemileg hasonlíthatót nálunk csak félszázaddal később, Bél Mátyás és kortársai alkottak ill. terveztek.⁸⁴ A német viszonyokból érthető meg, hogy Conring egyetlen rosszálló szót sem szól a magyar alkotmány ellen, de annál többet a polgári erudíció hiányáról, s a német nemzeti szempontnak tulajdonítható nála, hogy ami művelődési értéket mégis talál, saját népe érdeméből valónak tudja.

A német professzor Hungária természeti gazdagságának kimerítő leírása után tér át a művelődési állapot tárgyalására: Magyarországon kevés a művelt ember; egész Európában olyan egyedülállóan kevés, hogy maga a népjellem látszik alkalmatlannak a magasabbrendű szellemi tevékenységre. (Legfeljebb latinul tanulnak meg, még az eke szarvát tartó paraszt is, mint a szomszédságban levő másik nemesi nemzetnél, a lengyeleknél, jegyzi meg pótlólag Frölich, Zeiler és Minsicht-Francisci nyomán Oldenburger.) Az egész magyar kultúrtörténetből csak Dudith András, Zsámboki János és Istvánffy érdemel nála említést, de az elsőnek minden kiválósága mellett nagy szégyenfoltja, hogy szentháromságtagadóvá lett, a másik kettőnek csak hazája Magyarország, szokásaik (mores) - ma talán így mondhatnánk: műveltségük - német. A magyarok nem törődnek a nélkülözhetetlen mesterségekkel sem. Iparosaik és kereskedők bevándorolt vagy helyben született németek, Pozsonyban és Veszprémben (!) városi hivatalt sem viselhet más, a többiek földet művelnek, nyájukat legeltetnek vagy katonáskodnak, dolgozni nem szeretnek. Tud ezenkívül a magyarok hagyományosan megbízhatatlan természetéről, ravaszságáról és német-gyűlöletéről, de nem lehet állítani, hogy a kor Habsburg politikájának szellemében magyar-ellenes lenne, mert elismeri, hogy a császári katonaság általános német szokás szerint elviselhetetlenül úrhatnám természetű, s megírja azt is, hogy a hazai németek sokat átvettek a magyarok ravaszságából.

Conringnak a hazai németek érdemeinek kiemelésén túl a témán belül az a történeti jelentősége, hogy egészen logikusan és világosan népekre bontja Magyarország lakosságát. A tizenöt éves háború után Barclay még nem látott világosan, Linda csak azt írta, hogy a magyarok négy nyelven beszélnek, de határozottan elkülönítendő népeket nem látott; a német politika-professzor most a túlnyomóan német városi lakosság mellett magyarokról és székelyekről valamint különböző szlávokról beszél; megállapítja, hogy egységes testalkatról és népjellemről nem beszélhetünk, majd mint az államtudomány tudósa leszögezi, hogy tökéletes államot ilyen körülmények között nem lehet létrehozni.

Amit tárgyról mond, visszavezethető vagy legalábbis kapcsolatba hozható a korábban is forgalomban levő közhelyekkel; új azonban a szempont, amellyel rendszerezi azokat, s amelynek következetes alkalmazásával a polgárosodás hiányát és a lakosság kevert voltát feltárja. Tanítványa, Oldenburger annyiban megy túl rajta, hogy igazolja a német katonaság hazai állomásoztatását, de változatlanul helyteleníti a Habsburgok valláspolitikáját. Társadal-

⁸⁴ A német viszonyokról, Conring és kortársai jellemzésére csak a legújabb irodalom két termékét idézem: *Ingomár Bog*: Der Reichsmerkantilismus. Stuttgart, 1959, 1-43.; *Eduard Winter*: Frühaufklärung. Berlin 1966.

milag egyikük sem rétegezi Magyarországot, de azzal, hogy a polgárságot túlnyomórészt a németekkel, a magyarokat (és szlávokat) a parasztsággal és a nemességgel látszanak azonosítani, voltaképpen ezt teszik, csak hogy a társadalmi osztályokat a régi Magyarország népeiről nevezik el.

A magyar viszonyok politikai tudományos irodalomban elhangzott kritikája 1676-ban, Behamb János Ferdinánd *Notitiájával* került be a gyakorlati politikába. Behamb pozsonyi születésű német evangélikus volt, Strassburgban jogot tanult, de hazáját és hitét elhagyva császári szolgálatba lépett. Könyve nem más, mint Schödel Márton *Disquisitiójának* a Habsburg abszolutizmus szellemében kommentált, bővített kiadása. Az uralkodóhoz intézett ajánlás szerint a leigázott Magyarország alázattal tiszteli Lipótot és koronáját: olyan állítás ez, ami az abszolutizmus legsötétebb évtizedében gúnynak is beillene. A konvertita protestánsnak természetesen semmi kifogása nincsen a vallásüldözés ellen, megbecsüléssel emlegeti Kollonichot és a jezsuitákat, a kelet-magyarországi felkelőket szójátékkal intézi el.⁸⁵

A magyar föld Behambnál is mérhetetlenül gazdag, de lakói nem tudják kihasználni, mert arany helyett szarvasmarha kell nekik, iparra, kereskedelemre, vagyis polgári foglalkozásra amúgyis alkalmatlanok, dolgozni nem szeretnek.⁸⁶ A műveltséget illetőleg Conring nézetét ismétli meg a művelt emberek teljes hiányáról, de a szellemi képességeket nem vitatja el; érdekes viszont, hogy a magyar nyelvű irodalom szegényességét is szóvá teszi, bár ebben sem eredeti, mert a szász Töppelt (Toppeltinus) Lőrincet követi csaknem szóról szóra.⁸⁷ A legfigyelemreméltóbb Behambnál az a törekvés, mellyel az ország politikai vezető rétegét igyekszik befeketíteni. A középkor óta szerte Európában hangoztatott magyar perfídiát először is a nemességre keni rá (amire a Wesselényi-szövetkezés bukása után megvolt a maga oka és jogcíme), majd Barclay véleményét a köznép elvadulásáról olyképpen alakítja át, hogy a rablásra, fosztogatásra való hajlamot a nemességre is vonatkoztatja.⁸⁸

⁸⁵ *Notitia Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana Perpetuis Observationibus condecorata*. Argentorati, 1676. (RMK III. 2773.) Az íróval tudtom szerint csak *Turóczi-Trostler József* foglalkozik (Ungarns Eintritt. 1930. 73-74.). - A felkelőkről: „...Hungariam hodie involvunt, et penitus lacerant Rebelles, non tam adversus regionem, quam religionem, nec solum contra regem, quam Legem Dei temere pugnantes.” (124.) Kollonichról és a jezsuitákról a 177. lapon ír.

⁸⁶ Az iparról és a kereskedelemről szóló ítélet már *Johann Ludwig Gottfried: Neuwe Arehontologia Cosmica* c. művében megvan (Frankfurt, 1638, 317.): „Sie lieben den Müssiggang von Natur, vben sich doch darneben in den Waffnen. Wenig Handwercker seynd vnter ihnen, vnnd noch weniger Keuffleuthe.” Volt a munkának egy korábbi latin kiadása is (Frankfurt, 1628.), *Wietoris Jonathan* a XVIII. század végén ezt használta. (Fol. Lat. 424. ff. 114-116.) - A gazdasági viszonyok keltette belső reflexiót Misztótfalusi Kis Miklós és Bethlen Miklós ismert nyilatkozatai fejezik ki legvilágosabban (Mentség kiad. *Bán Imre*, Bp. 1952. 108, 111, 113.), a gondolat alakulása később is jól nyomon követhető. Talán a jezsuita *Bertalanffi Pál* az első, akinél helyet kapott a belföldi nemzetkarakterológiában: „...gazdaság, ‘s-mezei munkát üző; de midőn külömbb-külombb-féle idegen mesterségekre-is nem veti magát, a’ miatt idegenektől vásárolván, azokat gazdagittya, magát, és a’ maga értékét azonban el-fogyattya.” (Világnak Két rend-béli rövid isméréte. Nagyszombat, 1757. 738-39.)

⁸⁷ *Behamb*, i. m. 136., *L. Toppeltinus: Origines et occasus Transsylvanorum*. Lugduni, 1667. 70. (RMK III. 2391.)

⁸⁸ „...quis nescit Perfidiam veluti sonticum quendam morbum apud Hungaros esse, sic tamen, vt quemadmodum podagra ditiores, lautasque domos plerumque incolit, quasi dedignans tuguria, et sobrias pauperum tabernas: Ita quoque et Hungaria illa ‘απιστία Procerum potissimum ordinem assectetur.” (I. m. 146-147.) - „...plebei nec non minima pars Nobilium hodie ad praedandum obseruentur procliues.” (137.)

A XVII. század második felében a magyar jellem és műveltség képét fokozatosan egyre sötétebbre színezte tehát a német politikai irodalom és főleg a Lipót abszolutizmusát támogató német publicisztika, s ezen a tendencián nem változtattak a felszabadító háborúk tapasztalatai sem. Cober már említett orvosi megfigyeléseinek 1685-ben megjelent új kiadásának sajtó alá rendezője, Heinrich Meibom pl. a művelt emberek hiányát tárgyanak megfelelően azzal konkretizálja, hogy még senki nem akadt, aki az ország természeti adottságait leírta volna.⁸⁹ E vélemények hirdetői ugyanakkor mérhetetlenül jóindulatúak a hazai németek irányában, akik különben Conring és Behamb megjegyzései szerint elkülönítették magukat a velük egy nyelvet beszélő osztrákoktól és birodalmi németektől.

A bírálók politikai okokból olykor kifejezetten rosszindulatúak az országgal szemben, de teljesen igazuk van, amikor az ország elmaradottságát kritizálják. E tényt lehetett külföldön is jószándékúan, tárgyilagosabban megfogalmazni, de a valóságot elkendőzni már nem: Gundling, a XVIII. század első felének egyik legnagyobb munkásságú német polihisztorja csak azt tehette, hogy a tudós emberek csaknem teljes hiányának megmagyarázására a XVI. századi közhelyet újíttotta fel, és kijelentette, hogy az ok a háborúkban keresendő, a magyar kultúra virágkorát pedig Mátyás korára helyezte.⁹⁰

E külföldi vélemények korántsem érték váratlanul, előkészületlenül a hazaiak művelt rétegét, hiszen belső fejlődés eredményeként maguk ismerték fel országuk viszonylagos elmaradottságát és a nyelvi megosztottságot; joggal tiltakozhattak volna azonban a németek mint nép szerepének hamis túlértékelése és a Behambnál leplezetlenül hirdetett abszolutizmus ellen, de nem tették. Az a polgári értelmiségnek nevezhető réteg, amely a XVII. század derekától a 90-es évekig töltötte be hivatását, és amely felkapta a szállóigét, hogy egyelőre ingadozó nyelvi alakban és értelmezésben használni kezdje, sem tisztán kulturális, sem politikai vitákba nem bonyolódott. A művelődési diszkussziók hiányának okát abban látom, hogy az egyházi szolgálatban álló papok és tanárok a vallás és annak intézményei felől közeledtek a kultúra kérdései felé. Jellemző a viszonyokra, hogy a kor valóban polgári történetírásának legkiválóbb termékeiben, pl. Burius János, Debreceni Ember Pál egyháztörténeteiben, minden elkülönítés nélkül vegyülnek egymással az ország politikai, vallás- és művelődéstörténetének adatai. A nagy összefoglalásokban a korábbi helyzethez képest az anyag és a kritikai módszer tekintetében haladás kétségtelenül van: határozott, korábban nem igen tapasztalt érdeklődés figyelhető meg az ország viszonyai iránt, de ezt még a vallás determinálja, attól teljesen független tudomány nem létezik.

Jellemző még az is, hogy a szorosan vett politikai kérdésekbe az egyházi szolgálatban álló értelmiség nem szól bele. A döntést, beleértve a vallásszabadságot is, a nemesi rend mozgalmaira és kardjára bízta, tollukat és személyes szolgálataikat ennek a rétegnek a rendelkezésére bocsátották. E körülmény azért látszik lényegesnek, mert az 1690 táján fellépő értelmiségi garnitúra éppúgy nem szól ugyan hozzá a rendi társadalom alapkérdéseihöz mint elődei, de annál érzékenyebben reagál az ország műveletlenségét felhánytorgató külföldi véleményekre. A megnövekedett harci kedvet talán semmi nem illusztrálhatja világosabban, mint hogy Oldenburger 1675-ben megjelent *Thesaurus*-át Rotarides Mihály, mintegy elődeinek mulasztását pótolva, 1745-ben támadja elkeseredetten, de a Jakob Friedrich Reimann

⁸⁹ *Tobias Coberus: Observationum medicarum castrensium Hungaricarum decades tres... recusae cum... praefatione Henrici Meibomii. Helmstadii, 1685., előszó.*

⁹⁰ *Nicolaus Hieronymus Gundling: Vollständige Historie der Gelahrtheit. Bd. I-V. Franckfurt-Leipzig, 1734-1736. I. 172. Mátyás uralkodása mint virágkor, nagy kulturális korszak felfedezése külön tanulmányt kívánna.*

*Versuch*jában található lesújtó bírálatot Czvittinger Dávid már a legrövidebb időn belül visszaveri, s Bél Mátyás közbenjárására nem váratott túlságosan sokat magára Johann Friedrich Riederer gúnyversének visszautasítása sem.⁹¹

Különbözik az új értelmiségi réteg elődeitől abban is, hogy az egész országot, méghezzá tudományosan vizsgálja, a szentháromságtagadóktól eltekintve vallási előítéletei nincsenek, és hazája minden népét teljesen egyenlőnek tartja. Ami a látóhatár kitágulásának első ismervét illeti, annyira nyilvánvaló, hogy hosszas bizonyítás helyett elég utálni Bél Mátyás szervező munkájára, amely a *Notitia* megszerkesztése közben javarészt helyi adatok, helytörténeti feldolgozások megszerzésében és összegyűjtésében állt. A vallási előítéletek eltűnése Czvittinger és Rotarides számos elszórt megjegyzéséből, nyílt vagy burkolt támadásából egészen nyilvánvaló.⁹² Ami pedig Magyarország népeinek egyenjogúságát illeti, Rotarides Mihály beszél a legvilágosabban, mikor Oldenburgerral vitázva kijelenti, hogy nincs számára gyűlöletesebb a nemzeti torzsalkodásoknál, és megírja, hogy számára az ország minden polgára (ciuis Patrius) teljesen egyenlő.⁹³

Nem gondolnám, hogy Molnár Erik tüzetesen tanulmányozta Rotarides Mihály irodalomtörténetét, még kevésbé, hogy szavai az eszében jártak, mikor kifejtette, hogy a magyar feudalizmus késői, XVIII. századi szakaszában létezett egy „feudális állampolgárság”, de a „ciuis Patrius” kifejezést találóbban nem igen lehet lefordítani.⁹⁴ Benne van ugyanis az a gondolat, hogy hívei a régi Magyarország egész lakosságát, minden „Hungarus”-t anyanyelvre való tekintet nélkül egyenlőnek tekintettek, s az állampolgár szó elég modern hangzású ahhoz, hogy hirdetőinek polgári voltát érzékeltesse. S ha most a szállóige hazai használatának adataira visszagondolunk, teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy azok, akik a legkiérleltebb nyelvi alakban, és következetesen a föld termékenységére, gazdagságára alkalmazva használták, kivétel nélkül a Hungarus-hazafiság jegyében dolgoztak.

Rotarides, a hungarus, tudomásom szerint nem írta ugyan le, de feltétlenül ismernie kellett, mert pártfogója, Carpszov, a Lipszére alkalmazott változatban jelmondatként írta be az eléje kerülő emlékkönyvekbe. Feljegyezte ellenben, sőt a legcsiszoltabb formában örököltette meg

⁹¹ *Michael Rotarides: Historiae Hvngaricae literariae... lineamenta. Altonae et Servestae, 1745., 202-218. Czvittinger: Specimen. Francofurti-Lipsiae, 1711., előszó; Gombocz Endre: A magyar botanika története. Bp. 1936. 179.; Turóczi-Trostler József: Zum weltliterarischen Streit. 13-16.*

⁹² *Czvittinger: Specimen 113-114., 129.; Rotarides: Lineamenta, 84-86., 94. stb.*

⁹³ *Rotarides: Lineamenta, 206.: „Quae non ideo a me commemorantur, vt Ciuibus Patriis cuiuscunque demum illi sint originis ac nationis, cum haec omnia apud me aequalia, vel minimum detractum velim; sed vt cuilibet nostrorum, suum reddam, praecipue vero Agros Hungaricos, ab infamibus Oldenburgeri calumniis, vindicem.” Később: „Nihil... magis detestor, quam execrandum illud Nationale Odium, quod tantopere plerasque Patriae nostrae, alioquin miserrimae, Vrbes, Oppida, atque Vicos depascit. Et quod maxime deplorandum, ne Eruditi quidem nostri, hoc exitiali malo carent.” (218.) Első pillantásra sokat sejtet, de valójában Rotarides „Nationale Odium” kifejezésének felel meg a *Magin János Boldizsár* Murices (Puchovii 1728.) c. könyvében előforduló „spiritus Nationalis.”*

⁹⁴ *Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről... 41.: „A nemesi haza gondolata mellett kialakult a Hungarica natio fogalma. A Hungarica natio a magyar állami közösség, leginkább a külföld felé vetített képekben. Ebbe már mindenki beletartozik, s ebben az értelemben magyar, Hungarus, aki az államközösség tagja, rendi és nemzetiségi különbség nélkül, a szlovák jobbágy épp úgy, mint a német polgár vagy a horvát úr. Ez lényegében a mai állampolgárság feudális formája.”*

Bél Mátyás, a Hungarus-korszak legnagyobb tudósa, továbbhagyományozta tanítványa, Tomka-Szászky János, általuk került át a magyarul író Losontzi István *Hármas kis tükrébe*. Ha tehát a szállóige egy meghatározott kor fiainak hazájukhoz, Magyarországhoz fűződő kapcsolatát fejezi ki, amit kétségtelennek tartok, akkor e „Hungarus”-ok hazafiságának jelszava, akik bámulatos energiával, izzó hevülettel fogtak neki országuk értékeinek tudományos feltárásához.

A „Hungarus”-okról és a „Hungarus”-hazafiságról az utóbbi 10-15 év magyar szakirodalmában viszonylag elég sokat beszéltünk, de attól még messze vagyunk, hogy eme történelmi fogalmak tartalmát kimerítettük volna. Nem hivatott erre az *Extra Hungaria non est vita* élettörténete sem. Az imitt-amott kiérezhető félreértések helyreigazítására és az esetleges félremagyarázások elkerülése céljából azonban nem szükségtelen hangsúlyozni, hogy *Hungaruson* a XVII. század magyarországi polgára értendő, mégpedig a született magyar éppúgy, mint a német és a szlovák (Bél Mátyás tehát csakúgy benne foglaltatik mint Lisznai Kovács Pál debreceni professzor), de a fogalom történeti vizsgálatakor nem hanyagolhatók el azok a nagyon lényeges különbségek sem, melyeket az egész rétegen belül a nemzeti és anyanyelvi eltérések okoznak. Bár a szállóige történetesen a Hungarusok német és szlovák csoportjában vált ismeretessé, s ezt a körülményt a legkevésbé sem hagyom figyelmen kívül, polgári gondolkodásuknak egyes vonásai jól illusztrálhatók a született magyarok írásaiból is. Kiemelendő továbbá, hogy az ország lakosságának egyenlőségét hirdető Hungarus-állampolgárság Molnár Erik meghatározása szerint polgári jellege mellett egyszersmind feudális is: az egyenlőség nem tényleges, hiszen nem foglalja magában a nemes, a polgár és a paraszt társadalmi egyenjogúságát, sőt a nemesi kiváltságokat olyan természetesen adottaknak tünteti fel, hogy kritikájukra szót is alig fordít. Ez korántsem azt jelenti, hogy a Magyarországot szolgáló polgár és a nemes között ne lettek volna ellentétek, hanem azt, hogy a tudós munkába merült „Hungarus”-ok nem jutottak el odáig, hogy saját, meglehetősen vékony rétegüket a kiváltságos rendtől akár társadalmilag (mint osztályt és nem rendet), akár modern értelemben vehető nemzeti alapon élesen elválasztották volna. Ezek a „Hungarus-hazafiság” itt megvonható leglényegesebb vonásai, s ebben az összefüggésben érthető meg, hogy a két részből álló szállóige jelszóvá válhatott a XVIII. század első felében: jelzi a régi országhoz való ragaszkodást, amely éles határt húz a haza s a külvilág között, ahol már „nem élet az élet”, és nem differenciál még élesen sem társadalmi, sem nemzeti különbség szerint, mert a ténylegesen meglevő rendi és népi különbségek még nem erősödtek osztály- és nemzeti különbségekké, és nem alakult ki az ideológia, amely akár egyik, akár másik szempont szerint a belső feldarabolást indokolhatta volna.

VI. fejezet

A kifelé zárt, befelé osztatlan Magyarország-képzet különösen világosan jut kifejezésre azokban a vitákban, amelyeket az értelmiségiek a lakosság jellemének, főleg műveltségének védelmére folytattak. Az ország kultúrátlanságát felhánytorgató külföldiek bizonyító érveinek legnagyobb része: az eldeákosodás, az iskolázott emberek csekély száma, az ipar és a kereskedelem elhanyagoltsága, a dologkerülés és más effélék voltaképpen nem a külföldi egyetemeket járt művelt réteget, hanem az országot reprezentáló nemesi rendet illetik, mégis minden esetben a „Hungarus”-értelmiség valamelyik képviselője az, aki az ország jóhírének elszántan védelmére kel. A viták e sajátossága minden esetben kimutatható, de talán sehol nem annyira az iskolai példák világosságával, mint 1711-ben Reimmann és Czvittinger esetében, amely azért is nevezetes, mert Rotarides még 1745-ben is szükségesnek tartotta folytatását.

Jakob Friedrich Reimmann, evangélikus pap, Leibniz és Christian Thomasius nagy tisztelője, a német nemzet kultúrájának a nyugati szomszédokkal szembeni elszánt védelmezője, Pierre Bayle támadója, hivatása szerint könyvmoly, életformájában hamisítatlan kispolgár, 1708-ben ezt írta a magyarokról:

Wer kan mir de Scriptis et Scriptoribus Hungaricis eine Nachricht geben?

Ich weiss niemand, den ich dir hierzu recomendirem könnte; Ich glaube auch nicht, dass jemahls einer von dieser Materie was geschrieben habe, oder auch was sonderliches habe schreiben können. Denn die Ungarn haben jederzeit ein solches Naturell gehabt, dass sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel, als auf ein curieuses Buch gehalten.⁹⁵

Reimmann Oldenburger *Thesaurus*ának alapján formálta meg véleményét, és becsületére legyen mondva, hogy a Mátyás-kor dicsőséges időszakáról is tud,⁹⁶ sajnálkozik az utána következő hanyatláson, a Corvina pusztulásán, s azon kívül, hogy a lovat és a kardot a könyvvel állítja szembe, forrásához képest semmi újat nem mond.

Nem lehet minden csodálkozás nélkül szemlélni manapság Czvittinger és Rotarides felháborodását: nemcsak azért, mert a valóban lesújtó ítélet nyilvánvalóan a lovon, karddal járó nemeseket illeti elsősorban, hanem azért is, mert az egész hasonlat a szavakig, a kifejezéseikig már századok óta forgalomban volt az európai irodalomban, s Reimmann nem tett egyebet, mint hogy - nem elsőnek és nem is utolsónak, - alkalmazta azt a magyarokra. A toposz eredete Dante korára megy vissza, amikor a polgárság, tagadhatatlanul materiális érdekeivel kapcsolatban, a születési nemességgel szemben megalkotta a lélek, a kultúra javainak birtoklásában álló „igaz nemesség” ideológiáját, melynek közhelyszerűen ismétlődő irodalmi kifejezései

⁹⁵ Az idézet *Reimmann*: Versuch einer Einleitung In die historiam literariam c. művéből való; a Halleban, 1721-34-ben megjelent kiadást használok (I. 384.). Önéletrajza: Eigene Lebens-Beschreibung... mitgetheilet... von Friedrich Heinrich Theunen. Braunschweig, 1745.; Bayle elleni vitáirata: Versuch Einer Critique über das Dictionnaire Historique et Critique Des Mr. Bayle. Halle, 1711. Rotarides Reimmannról a *Lineamenta* több helyén ír (45, 50-53, 72, 222.).

⁹⁶ „So dauerte doch dieser aufgegangene Glücks-Stern nicht lange; Immassen denn nach dem tödtlichen Hintritt dieses Königes der Appetit zu denen Studiis sich bey denen Ungarn allmählig wiederum verlohrt”. (Id. kiad. 385.)

aztán a középkor végétől a XIX. századig állandóan forgalomban voltak.⁹⁷ A polgári gondolat és a hasonlat összefüggéseinek igazolására idézem Celtis 1492-ben elmondott ingolstadti beszédéből a következő részletet:

Habete [nobiles vici et adolescentes generosi] ante oculos veram animi nobilitatem existimantes vos non decorem, sed dehonestamentum imperio nostro affere, si tantum equos et canes alentes et ecclesiasticas praebendas et non litterarum studia sectemini; cogitate dignitatibus vestris splendorem virtute, doctrina et eruditione quaerentes sanctisque moribus titulos addere, ut vos dignos illis homines existiment et vos illae, non vos illas tanquam aucupes gregem avium persequamini.⁹⁸

A közhely igen sok hazai előfordulásának adatai közül a Czvittinger előtti félszázadból csak kettőt idézek. Az egyik Frölich Dávid már többször említett *Medullájának* három fiatal főúrhoz, Rákóczi Zsigmondhoz, Nádasdy Ferenchez és Illésházy Györgyhez intézett ajánlásában olvasható:

Reperiuntur... multi principes ac Comites, qui tam Religionem, quam disciplinas honestas ad se suosque non multum pertinere arbitrentur: proindeque, non solum ipsi arma, canes, equos, accipitres, aleas, similesque res ludicras tantum tractant.

Az ajánlás címzettei persze nem ilyenek, és boldog lehet Pannonia, hogy kiváló, művelt főurai vannak.⁹⁹ A másik adat Báthori Mihály református prédikátornál található, aki már nem általános intelemként hangoztatja, hanem kora nemeseit támadja vele:

A' ti időtökben majd el pusztul a' Fejérvári szép collegium. Nintsen a' templomoknak, Scholáknak építésére, tudos Professorok tartására pénzetek, de vagyon a' peremes köntösre, tobzodásra, paripákra és egyeb hiában valo piperere.¹⁰⁰

Reimmann híressé vált mondatának történetéhez még az is hozzátartozik, hogy nem is a szorgalmas könyvmoly az első, aki a közhelyet Magyarországra alkalmazta. Az erdélyi szász származású Krekwitz György a felszabadító háborúk idején Németországban magyar földrajzi könyvet jelentetett meg, melynek mindjárt az első lapján a következők olvashatók:

Das Königreich Hungarn ist eines von den jenigen Königreichen, deren Völcker viel besser den Spiess und Säbel, als die Feder zu führen vor uralten Zeiten gewohnt gewesen; dannenhero ihre erste Thaten nur allein in den Sand der blutigen Wahlstatt, und nicht in die Bücher geschrieben worden.¹⁰¹

⁹⁷ Karl Vossler: Aus der Welt der Romanen. Leipzig 1940. I. 50-59., az Adel der Geburt und der Gesinnung bei den Romanen c. tanulmányban. L. még: E. R. Curtius: Zur Literarästhetik des Mittelalters II. Zeitschrift für romanische Philologie, 1938. 213.; E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1948. 186-87. Ez is olyan téma, aminek magyarországi történetét fel kellene dolgozni. Úgy vélem, hogy a gondolatot a XV. században nálunk már ismerték, egyik közvetítője Alanus ab Insulis lehet, aki megírta az Anticlaudianusban és a Summa de arte praedicandiban. (Migne: Patrologia Latina, 210, 117/C, 530/C.) Műveinek egykori elterjedtségéről a kéziratárak katalógusai tanúskodnak: Vö. még Batthyány: Leges, III. 410.

⁹⁸ Conradus Celtis Protucius: Oratio. ed. Iohannes Rupprich. Lipsiae, 1932. 3.

⁹⁹ Az ajánlásban: „Felicem igitur, quin terque quaterque beatam” - kiált fel a szerző.

¹⁰⁰ Báthori Mihály: Hangos trombita. Debrecen, 1664. 1. (RMK I. 1010.) Személyéről: Zoványi Jenő Cikkek a „Theologiai Lexikon” részére. Bp.1940.

¹⁰¹ Georg Krekwitz: Totius Regni Hungariae... Descriptio. 2. ed. Franckfurt-Nürnberg, 1686. 1. (RMK. III. 3396.). Az első kiadás 1685-ben jelent meg. (RMK. III. 3344.)

Az ország becsületének védői előtt nyilvánvalóan nem lehetett új a fordulat, amit Reimmannál olvastak; a toposz hazai előfordulásának minden célzatos válogatás nélkül idézett néhány adata azt igazolja, hogy jóval Reimmann előtt szemébe mondta a magyar nemességnek a vádat egy református prédikátor, és nem dőlt össze belé a világ, (Báthori Mihályt esperessé választották,) - egyszerűen azért, mert a rég megformált szavak jelentése a kortól és a körülményektől függ, s ez határozza meg az esetleges vita tónusát is, amit kivált. Bármilyen kemény is a kálvinista lelkész kritikája, bárhogyana támadja másutt is művében a nemességet egyebek között azzal, hogy „a’ Magyar tanáts délig fő fajo, szédelgő, del után részeg”, a tudatlanság még a vallás elhanyagolásával azonos nála, a „jo Gubernator” az neki, akinek „gondgya vagyon Templomra oskolára, tudos Predikátorokra, és Professorokra”, és pártfogóját Rhédei Ferencet, aki annak idején akadémiára küldte, azért dicséri meg, mert „a’ Magyar orszagi nemelly Uraknak kegyetlensegeket s telhetetlensegeket nem követte; A Predikátorok fizetaset meg nem kissebitette, valamit a’ föld termet annak tizedet nekiek engedte”.¹⁰² Azt hiszem világos, hogy a nemesség elleni támadás még a vallás keretében marad, pontosan úgy mint a XVII. század más szerzőinél.

Krekwitz könyvéről a maga idején nálunk épp úgy nem vett senki tudomást, mint ahogy nem foglalkoztak a tíz évvel korábban megjelent Oldenburger-féle *Thesaurusszal* sem. A Reimmann irodalomtörténeti művében levő közhelyre a Magyarország első írói lexikonát szerkesztő Czvittinger Dávid akadt rá, s az új korszak fiaként már nem hagyta szó nélkül. Cáfolata rövid, nem nagyigényű, de hatásos: a német íróval szemben egy másik német szerző véleményét idézi, aki Caelius Rhodiginusra emlékeztetően arról tanúskodik, hogy a hazai diákok egészen jól megállják helyüket a külföldi egyetemeken.¹⁰³ Sokkal részletesebben, alaposabban és indulatosabban foglalkozott Reimmann „maliciozus” kifejezésével Rotarides Mihály a *Lineamentában*. Ellenérvei többértük. A filozófia területére tartozik, és futó megjegyzés marad az az észrevétel, hogy a német ellenfél állítása a józan ész alapprincipiumaival ellenkezik; nagyobb teret foglalnak el a kultúrtörténeti ellenvetések, melyeknek az a lényege, hogy nem a népjellemet, hanem a történeti sorsot, a török háborúkat kell okolni az elmaradottságért, és Reimmann is jobban tenné, ha köszönetet mondana a magyaroknak, mint hogy piszkolódik.¹⁰⁴

Rotarides védekezése, amely nagyjából Gundling véleményével megegyezően Mátyás uralkodását kulturális virágkornak állítja be, a jelen viszonyaiért pedig az Európa megmen-téséért vívott török háborúkat okolja, igen szépen hangzik, de az író szándéka szerint sem alkalmas többre, mint hogy az ország lakosságának az irodalom (a kultúra) befogadására, művelésére meglevő képességét bizonyítsa; arra már nem hivatott, hogy a művelt, tudós emberek hiányát elleplezze, vagyis a felhozott érvek az elmaradottság eltagadására nem valók. Akad ugyan ilyen kísérlet, éppen Bél Mátyás egyik fiáé, de a valóságot és a történeti fejlődés irányát Rotarides Mihály képviseli, aki az illő támogatás elmaradásáról, a tudósok nyomoráról és a nyomtatásban megjelent könyvek csekély számáról panaszkodik. Háborog, de nem lázad fel: tudja ugyan, hogy a határokon kívül sokkal kedvezőbbek a viszonyok, de nem irigylis a

¹⁰² Báthori Mihály: I. m. 93., 19-20. és ajánlás.

¹⁰³ Czvittinger: Specimen, előszó. A tanúnak hívott Ferdinandus Neoburger Johann Keilhackerral azonos, Czvittingernél idézett műve (Curieuser Hofmeister) arról is nevezetes, hogy benne jelent meg a magyar irodalom első összefüggően megírt története. Újra kiadta Turóczi-Trostler József, ItK 1936. 96-100.

¹⁰⁴ Lineamenta, 222.: „omnibus sanae rationis principiis contrarium”. - Uo. 52.: „Certum est igitur, Hungaros, peraeque vt reliquas nationes, cum ad arma, tum ad literas semper, non sola tantummodo et vnica aurea illa Coruini aetate, aptos fuisse, ac nunc quoque esse”.

kintieket, számára valóban nincsen élet Magyarországon kívül.¹⁰⁵ Világos azonban, hogy egyetlen logikai és történeti lépés után az elmaradottság okát a nemességben kellett felfedezni, és napfényre kellett kerülniök a „nationale Odium” jelenségeinek is, amelyeket Rotarides Mihály a „feudális állampolgárság” elvével tudott láthatatlanná tenni.

Az igaz nemesség gondolatát kifejező irodalmi közhelyek tovább éltek a felvilágosodás korában is. A fiatal Batsányi *A' magyaroknak vitészsége* c. pályakezdő művében Orezy Lőrinc fiáról, Istvánról szólva olyan gépiesen, változtatás nélkül fejt ki a tézist, hogy egyetlen kifejezés, a jelenben kibontakozó új világra való hivatkozás nélkül szövege akár száz évvel korábban is teljesen megfelelő lehetett volna:

nagyra született nemes szive nem fő rendü vérből lett származásával, nem Eleitől költsőnezett fényességgel, hanem valóságos érdemekkel, nemes tulajdonságokkal kíván ékeskedni, tündöklenni. Tudgya, melly üres semmi légyen a' büszke nevezet érdem nélkül, olly világban, mellyben a' valóságot az árnyéktól, és az igaz érdemet meg kezdik választani a' külső máztól; 's azért foglalatoskodik olly előmenetelesen azoknak szerzéseiben, a' mellyek egy uri házból származott Iffiat jövendőben Nemzetének tagjává tésznek, 's Hazájának oszlopává.¹⁰⁶

Az irodalmi közhely XVIII. század végi továbbélésének és jelentésváltozásának bemutatására, azt hiszem, két jól ismert adat emlékezetbe idézése is elegendő lesz. Az egyiket Biró Ferenc közölte nemrég Péczeli Józseftől; úgy szól, hogy

Sokan vagynak olyanok a kik buzognak Hazájuk s Nemzetek mellett, s azonban nyelvük gyarapítása végett sajnálnak egy-két forintot a magyar Könyvekért, mikor kopókért és agarakért aranyakat adnak...

A másik Kármán Józsefnél *A nemzetcsinosodásában* található, ahol az iskolázott nemesfiak elparlagiasodásáról a következőt olvassuk:

A könyvtárt fegyverek tolták ki, a széptudományokat a vadkergetés, - az elmélkedést az agarászat.¹⁰⁷

Az új korszakot, „mellyben a' valóságot az árnyéktól” megkülönböztetni kezdik, a felvilágosodás fénye világítja be; feudális állampolgárságról már nincsen szó, beszélni lehet viszont a magyar polgári nemzeti tudat, a nacionalizmus korai fázisáról, melyben az értelmiség az anyanyelvű kultúra szeretetére neveli az „igaz” nemességet, a kiváltságos rend gondolkodó, művelt képviselőinek körében kibontakozik a reformmozgalom, amely más történeti hatóerőkkel együtt a hazai feudális viszonyok felbomlásához, a polgári átalakuláshoz vezetnek. Ha az Extra Hungariam non est vita előfordulásainak történetére, formai fejlődésére visszapillantunk, azonnal megállapíthatjuk, hogy a Bél Mátyásnál legtökéletesebbnek vehető nyelvi alak felbomlása valamint az a leleplező utalás, hogy a szállóige nem a jámbor ősektől szállt az utókorra, hanem Caelius Rhodiginustól származik, pontosan azokban az évtizedekben következik be, amikor a közösségi tudatban a feudális állampolgárságot a polgári nemzeti gondolat váltja fel.

¹⁰⁵ *Matthias Godofredus Belius*: Dissertatio epistolica de litterarvm apvd Hvngaros pretio. Vindobonae, 1743. - *Rotarides*: Lineamenta, 210-211, 220.

¹⁰⁶ *Batsányi János* Összes művei. II. Bp. 1960. 10.

¹⁰⁷ *Biró Ferenc*: Péczeli József. ItK 1965. 570. és klny. - *Kármán József* Művei. I. Kiad. Aigner Lajos. Bp. é. n. 88.

VII. fejezet

Bél Mátyás magyar földrajzi *Compendium*ának átdolgozóját név szerint nem ismerjük. Az 1777-ben megjelent kiadás Pozsonyban 1776. okt. 15-én kelt előszavából csak annyi állapítható meg, hogy a szerző Kollár Ádám Ferenc hívei közé tartozott, mert az élő tudósok közül egyedül őt illeti a megtisztelő „illustis” jelzővel. Nem látszik egészen kizártnak, hogy személye Severini Jánossal azonos, aki - mint később még rátérek - Kollár pártfogoltjai közé tartozott, ezenfelül pedig a *Compendium* ugyanannál a kiadónál, a Landerer János Mihálynál, és ugyanazon évben jelent meg, mint Tomka-Szászky világföldrajzának valóban Severinitől származó kiadása. A két átdolgozó azonosítását nem akadályozná az a körülmény sem, hogy a világföldrajz előszava Selmezbányán, a *Compendium*é pedig Pozsonyban kelt, de kétséssé teszi, hogy Severini egykorú életrajzírója a *Compendium* átdolgozását nem említi,¹⁰⁸ és emiatt semmi nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Pozsonyban Kollár egy másik híve foglalkozott Bél Mátyás könyvének újbóli sajtó alá rendezésével. A kérdést tehát egyelőre függőben hagyva, a szállóigét hordozó feudális állampolgárság ideológiájának felbomlását Severini Jánosnál kell vizsgálni, aki a Hungarus-patrióták jelszavát illúziókat rontó módon egy ismeretlenség homályába vesző olasz humanistához, Caelius Rhodiginushoz utalta vissza.

Életét egykori tanítványa, a selmezbányai szlovák evangélikusok papja, Teschlák Pál írta meg a tudós halálának évében, 1789-ben; emlékein kívül Severini műveinek, hagyatékának és levelezésének felhasználásával. Adatai szerint Severini 1716-ban született Alsósztrégován, ahol apját a Madách-család foglalkoztatta birtokainak gazdasági irányításában (a rebus oeconomicis); nemzetiségét az életrajzíró „Slavus”-nak mondja társadalmi állását tekintve polgárnak minősíthető: egyik nővére a Koháryak valamelyik gazdasági alkalmazottjának (a seruitis oeconomicis) lett a felesége, a tudós diákkorában nemesfiak mellett tanítószkodott, később Selmezbányán a városi orvos lányát vette feleségül (1759). Itthoni tanárai közül kettő tett rá maradandó hatást. A soproni rektor, Haynóczi Dániel, a Bél Mátyástól meghonosított klasszicista deák stílusba vezette be, és tehetséges tanítványának egyik dolgozatát 1744-ben méltónak találta, hogy Jénába küldje az ottani Societas Latina kiadványában való közzétételre. A magyar történeti érdeklődést és a történelmi kutatás módszertanát (exactioris studii amorem) Bél Mátyás követőjétől, Tomka-Szászky Jánostól tanulta, amikor 1742-45-ben, majd egy évvel később újból a pozsonyi iskolában tanult. 1748-51-ben a tübingai egyetem előadásait hallgatta, de megfordult Göttingában, Helmstedtben, Wittenbergben és Jénában is. Hazatérése után 1759-től haláláig a selmezbányai evangélikus iskola rektoraként működött.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Az életrajz *Severini Philosophia rationalis, seu logica. Schemnicii, 1789. c. művének* elején jelent meg.

¹⁰⁹ *Teschlák*nál: „Animadversiones, tum in Heineccii fund. stili lat. conscriptas, anno 1744. Sempronium Cl. Haynocio submisit, quas hic, vt epistola eius testatur, dignas putabat, quae actis ill. Societatis lat. inserendae, Ienam mitteretur.” (*Johann Gottlieb Heineccius Fundamenta stili cultioris in usum auditorii c. művéről* van szó.) A jénai Societas Latina a latin stílus művelésére alakult önképzőkör, melynek tagjai egyebek között nemzeti nyelven írott művek irodalmi színvonalú deák fordításával foglalkoztak; körülbelül úgy mint a piarista *Zimányi István Lajos*, akinek kötetében egyebek között Klopstock, Goldoni és Hagedorn található latinul. (Carminum libri IV., Vacii, 1784.) A jénai társaságról ld. *Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen... Universität Jena. Jena, 1960. 31-32.*

Nagy igazság van Teschlák Pál ama megfigyelésében, amely szerint Magyarország tudományosságában az ő korában a történetírás vált uralkodóvá. Severini életrajzírója ezzel a kijelentéssel éppen az ellenkezőjét állítja, a régi magyar történészek Thuróczytól Révai Péterig szent meggyőződéssel hirdetett tételének, amely úgy szól, hogy eleink inkább vérrel és karddal, mint tintával és tollal rótták históriájuknak sorait, de ténybelileg teljesen igazat kell adni neki, ha a XVIII. század második felének valóban igen terjedelmes történeti irodalmára gondolunk. A historiográfia fellendülésének okairól Teschlák szándékosan nem beszél,¹¹⁰ a helyes megállapítás minden tudománytörténetileg kielemezhető alapja és oka ebben a tanulmányban sem kerülhet szóba, de az életrajzíró feltehető indokai közül ki lehet emelni egyet, ami ítéletét valószínűleg erősen befolyásolta: azt hiszem, a szlovák lelkész nemcsak általában vette szemügyre az ország történetírását, hanem ezen belül a már előbb említett őstörténeti irányzatra gondolt, amelyhez - mint annak egyik utolsó képviselője - Severini János is tartozott.

Az őslakos címért folyó történeti tollharcban a szlovákok azt a véleményt terjesztették elő, hogy a pannonok szlávok voltak, s így ők a legrégebben honosak az országban. A tétel tudomásom szerint a jezsuita Szentiványi Mártonnál található meg legkorábban, aki nem egyszer megírta, még többször lenyomtatták, mégpedig a szállóige történetében nagy jelentőségű 1690-es évektől kezdve; tőle kerülhetett tovább Severini Jánoshoz is.¹¹¹

A selmecbányai rektor első művében, városának 1764-ben írott történetében még csak a jazigok szláv eredetét állította, és ezúton bizonyította, hogy a szlovákok nem jövevények a régi magyar állam területén. Nem sokkal 1764 után, talán Selmecbánya történetének egy Bécsbe került másolata révén kapcsolatba került Kollár Ádám Ferencel, s következő művét, a Morvától a Tiszáig terjedő terület, tehát a régi Magyarország egy része őslakosságának történetét dolgozta fel, majd ismét egy meghatározott territóriumát, a régi Pannoniáét, s mindkét utóbbi könyvében megírta, hogy a pannonok szlávok voltak.¹¹²

A pannonok és a jazigok szláv néppé nyilvánításában semmi új nem volt, s bár jó félszázaddal korábban Otrókosi Fóris Ferenc az utóbbiakat magyaroknak kiáltotta ki, Lisznai Kovács Pál debreceni professzor nemcsak ezeket fogadta el „ruténoknak vagy fehér oroszoknak”, hanem

¹¹⁰ Érdemes szó szerint idézni szavait: „Norunt omnes, eruditionis Hungaricae regnantem genium, merito dici posse historicum, cum in expositione gestarum rerum, plurimi fere patriae ciues, libenter et non sine laude fuerint versati. Cuius quidem indolis variae adduci possent causae, si de ingenio Hungarorum historico commentatio institueretur.” - A historiográfiai irodalmi terjedelemtől *Hóman Bálint* cikke tájékoztat: Adalék a magyar nyomdászat XVIII. századi történetéhez. A Történetírás és forráskritika c. gyűjteményes kötetében (Bp. 1938. 381-382.).

¹¹¹ A pannonok Szentiványi szerint Noé fiától, Szentől származnak, és a vízözön után 167 esztendővel költöztek a róluk elnevezett Pannoniába. (*Curiosa et selectiora Variarum Scientiarum miscellanea*, decadis II. pars I. Tyrnaviae, 1691. 124.) Nyelvükről ezt írja: „Primi Incolae Pannoniae, fuere Pannonnes. Quorum Idioma erat, quod de facto est, nempe Slavonicum.” (*Curiosa et selectiora... miscellanea*, decadis III. pars I. Tyrnaviae, 1702. 234.)

¹¹² *Teschlák*nál a mű címe: „Schemnicium Augustorum gemino aduentu gloriosum, Regiis oblatum manibus”; 1764-ben a későbbi II. József és II. Lipót jártak Selmecbányán. Csak kivonata jelent meg nyomtatásban *Severini* *Commentatio historica de veteribus incolis Hvngariae Cis-Danubianae a Moravia amne ad Tibiscum orrectae* (Sopronii, 1767.) c. könyvének végén (*Epitome Schemnicii gemino Augustorum adventu gloriosi*, 110-122.). A jazigokat már *Szentiványi* szlávoknak mondja (*Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, decadis II. pars I. Tyrnaviae 1691. 126-127.). *Severini* teljes művének kéziratos másolata: OSZK Quart. Lat. 520. - *Pannonia veterum monumentis illustrata*. Lipsiae, 1771.

az avarokat, a dákokat és a gétákat, még a germánokat is, de anélkül, hogy a tételekből bárki valóban új, nemzeti vagy társadalmi következtetéseket vont volna le.¹¹³ Severini azonban ezt tette, s a pannon-szláv azonosítás nem más nála tudománytörténeti előzménynél, amelyből új történeti felfogását kialakította. Ő ugyanis már nem Magyarország történetírója többé, hanem egyedül a szlovákoké. A *Commentatió*ban és a *Pannoniában* felveti, hogy nem az egész országról ír, de azzal indokolja eljárását, hogy az ő országrészéről és népéről jóformán senki sem írt, a hunokról, avarokról és magyarokról viszont már sokan éppen eleget.¹¹⁴

Az elmondottakkal korántsem jellemezhettem kimerítően Severini történetírását; célom egyedül az volt és lehetett, hogy érthetővé tegyem a gondolatkört, amelyben a történetíró Tomka-Szászky világtörténetének átdolgozásához hozzáfogott.¹¹⁵ Fentebb többször írtam, hogy a „feudális állampolgárság” közösségi tudatát kifejező szállóige forrásának felfedezésében és közzétételében van valami illúzióromboló. Ha Severini történetírásának legfőbb vonásait figyelembe vesszük, azt kell mondanunk, hogy a selmecbányai rektor a polgári kor küszöbén nemzeteire szétmálló régi Magyarország Hungarusait mintegy megfosztotta egyik jelszavuktól, és segítette őket, hogy népeik önálló nemzetekké fejlesztésében töltsék be hivatásukat. Egészen világossá válik a rendiség-ellenes, konstruktív illúziórombolás akkor, ha szemügyre vesszük, hogyan alakította át Severini János Tomka-Szászky világföldrajzának két nemzetkarakterológiai passzusát.

Tomka-Szászky:

Gens Hungarica, quae ex diuersis coaluit nationibus, in Hungaros, Germanos, Slauos adque Valachos, distinguitur. (496)

Severini:

Gens, quae Hungariam incolit, in Hungaros, Germanos, Slauos adque Valachos, distinguitur. (573)

¹¹³ *Otrokocsi*: Origines Hvngaricae. Franekerae, 1693. RMK III. 3797. *Lisznay Kovács Pál*: Origo gentium, Debrecini, 1693. 86-87. (RMK II. 1729.) Lisznay östörténetének és a szerző társadalmi nézeteinek szembesítése különösen tanulságos lenne, mert egyebek között ezt írja: „Bizony Isten ellen, szent írás ellen és e’ világon minden tudós és Keresztyén Respublicának Törvénye ellen való dolog ez a’ mit a’ Magyarok a szomszéd Lengyelektől tanulának, hogy tudniillik valamelly nemzet azon nemzetből álló valamelly embert így megnyomorítson, hogy a’ Magyar magyar embert, magával edgy Christus vallásán lévő Christus tagját megnyomorítson, bizony elég ok a’ te cselekedet hogy Isten tégedet is más nemzetnek Jobbágyává tégyen. A’ Pogány sem cselekszi ezt.” (Magyarok cronicaja. Debrecen, 1692. 207-208. RMK I. 1421.)

¹¹⁴ *Commentatio*, ajánlás: „...dolebat, nostram hanc prouinciam, oppido magnam, in commentariis domesticis, ad vsque recentiora tempora, solam fere praeteriri”. - „Sane longa peraeque, ac laeta se hic pandit materies disserendi, non dicam de Hunnorum, Auarum et Hungarorum rebus, quas patrii scriptores fuse ac docte persecuti sunt, sed de Getarum, Pannoniorum, Romanorum, Vandalorum, Gothorum, caet. quod tamen, si vel proximas gentes circumspiciamus, ita necessarium videtur, vt sine hoc, historia patriae dulcissimae capite caritura putanda sit.” A Pannonia Prologusában: „Si quam, nostram certe gentem Pannoniam, aduersa haec manet fortuna, et inscitiae premit caligo.” - A Pannonia megjelenésekor ugyanezeket a gondolatokat emeli ki a Kollár-kör folyóiratában megjelent ismertetés: „Es ist bekannt, dass fast all Geschichtsschreiber des Königreichs Ungarn, nur alleine die Thaten der Hunnen, die Feldzüge der Avarer und Ungarn beschreiben: die Geschichte jener Völker aber, welche vor der Ankunft dieser Nationen Pannonien, und besonders die Landschaft jenseits der Donau bewohnten, mit Schweigen übergangen haben.” (Allergnädigst Privilegirte Anzeigen. 1771. szept. 4., 74-75.)

¹¹⁵ A Pressburger Zeitung már 1773. júl. 21-én jelenti, hogy Severini ezen dolgozik. Tomka-Szászky és Bél könyveinek átdolgozott kiadását 1777. okt 25-én hirdette először a pozsonyi német újság.

Tomka- Szászky:

Indoles gentis, quamuis, pro diuersitate
nationum, dispar sit: multum tamen, propter
mutuam consociationem, et ingenio, et mori-
bus, et occupationibus, inter se concordat.
(496)

Severini:

Indoles gentis, quamuis, pro diuersitate
nationum, dispar sit: multum tamen, propter
mutuam consociationem, et ingenio, et moribus,
et occupationibus, inter se concordat. Facile
nihilominus, gentis discrimen, sicut habitu
corporis, ita ingenii varietate dignoueris. (573)

Nem nehéz itt felismerni, hogy a régi Magyarország lakóiról festett nemzetkarakterológiai kép, amelyet kezdetben a nemességről mintáztak, utóbb társadalmi osztályokra bontottak fel; most, a XVIII. század hetvenes éveiben nemzetekre hasad szét, s ezzel - legalábbis ebben a vonatkozásban - a feudális, régi ország egysége megszűnt létezni.

*

Ha az olvasó ezek után visszalapoz a tanulmány elejére és újra átfutja Szekfű Gyula sorait, megállapíthatja, hogy bennük, azonkívül, hogy időközben a tényanyag elavult, - tehát hogy a szállóige nálunk a XV-XVI. század fordulóján nem élt, Magyarországra a XVII. század második felében Wittenbergből került át, - az értelmezés sem helytálló. Az Extra Hungariam non est vita-nak semmi kapcsolata a jezsuitákkal és a nemességgel, akik egyáltalán nem ismerték, kifejezi ellenben a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és „feudális állampolgárságát”, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés polgári útjára léptek.

Tanulmányomat nem pusztán a fenti néhány soros eredményért és nemcsak azért írtam azonban, hogy a két világháború közötti korszak egyik legkiválóbb és a legjobbakkal között is a legkonceptiózusabb történetírójának néhány sorát hosszú lapokon keresztül cáfolgassam. A további cél az volt, hogy a szállóige jól körülhatárolható történetének megírásával kísérletet tegyek egy olyan téma filológiai lehetőségeire, amely a „nemzeti ideológia” körébe tartozik. Fel sem lehet becsülni, hány vaskos kötetre rúgnának azok a cikkek, amiket erről a témáról az utóbbi két évtizedben megírtak, nehéz lenne hamarjában a körülötte újból és újból fellobbanó viták számát is megmondani, de még mindig nem lehet határozottan állítani, hogy akár a tudomány, akár az utca embere sokkal tisztábban látna a kérdésben mint korábban. Molnár Erik 1960-63-ban megjelent tanulmányai és előadásai kétségtelenül a legtöbbet tették ebben a tekintetben, de valljuk be: azon kívül, hogy a történészek a feudális kor függetlenségi harcainak tárgyalásában jóvátették a hibákat, melyeket egy helytelen politikai koncepció okozott a mozgalmak politikájának megítélésében, nem tettünk annyit, mint kellett és lehetett volna, főleg a kérdés tudományos feldolgozásában nem.

Molnár Erik kíméletlenül logikus, minden részletükben elgondolkodtató tanulmányaiból az a felhívás maradt leginkább visszhangtalan, amely ideológiatörténeti kutatásokat sürget. A vitázók egy része úgy próbált ideológiatörténetet művelni, hogy eszébe sem jutott fellapozni az esztétörténet elsőrendű kútforrását, a tudományos műveket. E sorok írója, aki már néhány-szor szóvá tette az ideológia- és a tudománytörténet elhanyagoltságát s az ebből támadó nehézségeket, a szállóige történetének megírásával egyúttal kísérletet akart tenni a kettőnek véleménye szerint rendkívül kíváncsító összekapcsolására; azzal, hogy néhol kidolgozatlan, de jól megfogható témákat említ, nem leckét akar feladni másoknak, hanem kedvet kíván kelteni hasonló kutatásokra. Jól tudja, hogy módszere vitatható, anyaga nem egy helyen hiányos, megállapításait talán nem fogják minden részletükben elfogadni, de azt hiszi, hogy a szállóige

jópár évszázadra nyúló története alkalmat adhatott egy tudománytörténeti anyagba vágott ideológiatörténeti metszet elkészítésére, és reméli, hogy egy korhoz kötött, polgári eredetű „nemzeti” jelszó bemutatásával a „hazafias ideológia” történetéhez egy és más vonatkozásban tudott valami újat is mondani.